

“BIENTÔT, C’EST NOUS!”

De aandacht voor de Jodenvervolging in de Belgische clandestiene pers (1940-1944)

- **Manon Mortier** -

*“Et ainsi, des milliers et des milliers de familles juives ont déjà été dispersées, mari, femme, enfants, tous isolés les uns des autres, ignorant ce que deviennent les leurs. [...] Que vont devenir tous ces êtres? Les familles se retrouveront-elles un jour, du moins les vivants? Les bébés abandonnés ici reverront-ils leur maman?”*¹. In 1942 beschreef een auteur in het communistische sluikblad *La Voix des Femmes* de wanhoop van Joodse moeders. De meedogenloosheid van de nazi-Duitsers schokte haar. Zouden de ondergedoken kinderen ooit hun gedeporteerde moeder terugzien? Als omstanders in het conflict beschikten de redacties van de verzetskranten over een interessant medium om de deportaties en anti-Joodse maatregelen in België aan te kaarten. Toch wees eerder onderzoek uit dat de Belgische sluikbladen daar weinig oog voor hadden². De lezers moesten informatie over de Jodenvervolging vooral in de marge gaan zoeken. Hoe kunnen we dat gegeven beter begrijpen? Op welke manier kwamen Joden en de Jodenvervolging aan bod in de kranten?

1. De clandestiene pers en de Jodenvervolging: een complexe verhouding?

“De Joden [werden] eerst bestolen in Duitsland, daarna uitgedreven en verjaagd, nu vervolgd in de veroverde gebieden. Nooit heeft de geschiedenis van Europa een vervolging van dergelijke brede omvang aangetekend [...]”³.

In oktober 1942 schreef het Vlaamse sluikblad *De Vrijshutter* dat de omvang van de Jodenvervolging ongezien was⁴. Vanuit de Dossinkazerne in Mechelen startten een tweetal maanden daarvoor de deportaties van duizenden Joden naar het ‘Oosten’. Tachtig jaar na datum lijkt het misschien vanzelfsprekend dat een verzetskrant wees op de omvang van de Jodenvervolging. Toch vormt het citaat een uitzondering. In *De Vrijshutter* verschenen tijdens de Tweede Wereldoorlog namelijk maar vier berichten waarin een auteur het nadrukkelijk had over de vervolging van Joden door de Duitse bezetter. Over een spanne van meer dan drie jaar, waarin de krant 48 nummers publiceerde, is dat een beperkt aantal.

Het sluikblad vormde bovendien geen uitzondering. Zo concludeerde Arlette Cige in haar licentiaatsverhandeling uit 1973 dat slechts 86 van

de 600 door haar onderzochte sluikbladen een bericht over het lot van de Joodse bevolking had gepubliceerd. Bijna een vijfde van de berichten was bovendien negatief getint⁵. Vandaag heeft de Shoah of Holocaust een prominente plek in de Belgische en internationale herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. De afgelopen jaren verschenen in het domein van de *Holocaust studies* talloze wetenschappelijke studies die de genocide en de herinnering daaraan bestudeerden. Tijdens de oorlog zelf daarentegen, was er in de Belgische samenleving naar verhouding weinig aandacht voor de Jodenvervolging⁶. Waarom toonde ook de clandestiene pers zo weinig belangstelling voor wat vandaag gezien wordt als de ergste oorlogsmisdaad uit de Tweede Wereldoorlog?

Toen de nazi-Duitsers in 1940 België binnenvielen en er een militair bestuur instelden, betekende dat het einde van het recht op vrije meningsuiting. De preventieve perscensuur zorgde ervoor dat kranten toestemming moesten verkrijgen om te mogen verschijnen⁷. Maar daar gingen heel wat individuen en groepen niet mee akkoord. Gedurende de oorlog zagen daarom honderden verzetskranten het licht. De clandestiene pers, ook wel benoemd als sluikbladen, ongecensuurde of verzetspers, staat centraal in dit artikel⁸.

1. *La Voix des Femmes*, 1942, nr. 7, p. 2.

2. ARLETTE CIGE, *Le juif dans la presse clandestine Belge de 1940 à 1944*, licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1973, p. 40-57.

3. *De Vrijshutter*, oktober 1942, nr. 9, p. 5.

4. De katholieke krant schreef er in eenzelfde adem weliswaar bij dat alleen “de herhaalde kerkvervolgingen” de vervolging van Joden overtroffen “in ruwheid, in wreedheid en woeste foltering” (*De Vrijshutter*, nr. 9, p. 5).

5. ARLETTE CIGE, *Le juif dans la presse clandestine...*, p. 40. Met negatieve berichten doelde Cige op antisemitische artikels of berichten waarin een karikatuur van ‘de Jood’ opgemaakt werd. Bij Ciges onderzoek kunnen enkele vragen gesteld worden. Zo licht ze onvoldoende toe hoe ze te werk is gegaan en, zoals ook Lieven Saerens aanhaalt, is het niet duidelijk hoe grondig ze de Nederlandstalige verzetskranten heeft onderzocht. Desalniettemin geeft haar onderzoek een interessante indicatie van de algemene interesse voor de Jodenvervolging in de verzetskranten.

6. De meerderheid van de bevolking nam een passieve, haast onverschillige houding aan, zie LIEVEN SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad: een geschiedenis van Antwerpen en zijn Joodse bevolking (1880-1944)*, Tiel, 2000, p. 729.

7. “Pers onder Duitse censuur tijdens de Tweede Wereldoorlog,” *The Belgian War Press*, geraadpleegd 7 juli 2021, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/8>.

8. Opvallend genoeg is er in de literatuur weinig aandacht voor een concrete omschrijving of omkadering van de verzetspers. In zijn masterscriptie rond *topic-modeling* in de verzetspers stuit Frédéric Croughe op dezelfde frustratie. Hij omschrijft een verzetskrant als “elke clandestiene publicatie die verscheen tijdens de bezetting [...] en de nasleep hiervan in de directe naoorlogse periode”. (FRÉDÉRIC CROUGHE, *Topic-modeling: een comparatieve analyse van de Belgische verzetspers tijdens de Tweede Wereldoorlog*, masterscriptie, Universiteit Gent, 2015, p. 12.) Aangezien enkele sluikbladen ook na de oorlog nog nummers publiceerden – denk aan *Front*, *Steeds Vereenigd* of *Pygmalion* – is de tijdsspanne van de Tweede Wereldoorlog inderdaad te beperkt. Toch kan de naoorlogse verzetspers niet op gelijke voet geplaatst worden, omdat ze op legale manier kon verschijnen. Dit artikel interpreteert ‘de verzetspers’ als de verzameling van kranten die niet op een legale manier uitgebracht kon worden, maar die op clandestiene wijze moest verschijnen omwille van haar standpunten, doelstellingen en vijandige houding ten aanzien van de Duitse bezetter.

Van onafhankelijke tot communistische, socialistische en katholieke kranten, tot bladen gekoppeld aan verzetsbewegingen of politieke partijen: de verzetspers was op zijn minst gezegd omvangrijk⁹. Geïnspireerd op historicus Raul Hilbergs classificatie van actoren in daders, slachtoffers en omstanders, benadert dit artikel de sluikbladen als een omstander in het conflict¹⁰. Betrokkenen bij de verzetskranten zetten vaak hun leven op het spel om de kranten te drukken en rond te dragen en bewezen dat individuen over *agency* beschikken, ook onder bezetting. Zij zagen in de verzetspers een middel om een tegendiscours te voeren tegen het betoog van de nazi-Duitsers en collaborateurs. Als enige vorm van ongecensureerde pers, vormden de Belgische sluikbladen in wezen het medium bij uitstek om lezers te wijzen op de anti-Joodse verordeningen en de massale deportaties. Toch kozen ze ervoor om dat maar in beperkte mate te doen. Hoe kunnen we dat beter begrijpen?

Naast Arlette Cige onderzoeken of bespreken ook historici als Lieven Saerens, Maxime Steinberg en José Gotovitch kort de relatie tussen de verzetspers en de Jodenvervolg in België¹¹. Hoewel die onderzoeken interessante resultaten en inzichten opleveren, hanteren de auteurs al te vaak een meer beschrijvend perspectief en houden ze het over het algemeen veelal bij een verwijzing naar de onderzoekscijfers van Cige, zonder onderling in interactie te gaan. Doorgaans is er onvoldoende aandacht voor factoren die de berichtgeving in de sluikbladen kunnen verklaren¹².

Via een kritische discoursanalyse (KDA) van tien toonaangevende Belgische sluikbladen wil dit artikel daarom de berichtgeving over de Jodenvervolg beter doorgronden. Bij een kritische discoursanalyse staat de deconstructie van de achterliggende doelstellingen, belangen en mensbeelden van de auteurs immers centraal. KDA ziet taal als een middel om dominante machtsstructuren te bevestigen of er weerstand aan te bieden: een visie die naadloos aansluit bij de verzetskranten, die een sluitend voorbeeld vormen van taal als een vorm van 'strijd'¹³.

Concreet gaat het om de volgende sluikbladen: *Le Drapeau Rouge*, *La Voix des Femmes*, *Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance*, *La Libre Belgique*, *La Voix des Belges*, *Le Coq Victorieux*, *Le Monde du Travail*, *Het Vrije Woord*, *Steeds Vereenigd – Unis Toujours* en *De Vrijshutter*. Een verantwoording van de selectie komt aan bod in het tweede onderdeel. De tien verzetskranten maken, op een totaal van 514 bewaarde nummers, gezamenlijk in 148 berichten melding van Joden of de Jodenvervolg. Daarbij zijn 43 berichten volledig gewijd aan de vervolging van Joden, en zijn er 105 berichten waarin sprake is van Joden.

Enerzijds wil dit artikel een beter inzicht krijgen in de opbouw van de berichtgeving over de Jodenvervolg. Enkele vragen staan daarbij centraal. Hoe interpreteren en verklaarden de redacties gebeurtenissen uit de Jodenvervolg? In welke context verschenen de berichten en wat vertelt ons dat over de denkkaders van de auteurs?

9. Belangrijk is dat de clandestiene kranten niet 'het' verzet vertegenwoordigden, maar net heel divers waren. Daardoor vormen ze een interessante bron om verschillende ideologische standpunten en spreekbuizen van verzetsbewegingen te onderzoeken.

10. In 1992 introduceerde Raul Hilberg voor het eerst de term 'bystander' in zijn boek *Perpetrators, victims, bystanders: Jewish Catastrophe 1933-1945* (New York, 1993). Zowel in onderzoek naar de Holocaust als in andere studiedomeinen is het concept 'omstander' sindsdien vaak toegepast. Onderzoek naar omstanders draagt dan ook een brede maatschappelijke relevantie en wijst op de vaak ambigue houdingen die individuen in conflictsituaties kunnen aannemen.

11. LIEVEN SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad...*; MAXIME STEINBERG, *La question juive 1940-1942*, Brussel, 1983 en JOSÉ GOTOVITCH, "Resistance movements and the 'Jewish question'", in DAN MICHMAN (ed.), *Belgium and the Holocaust. Jews, Belgians, Germans*, Jeruzalem, 1998, p. 273-285.

12. Het tweede onderdeel in dit artikel gaat dieper in op het onderzoek van deze auteurs en de verklaringen en inzichten die ze daarin naar voor schuiven.

13. Concreet volgt dit artikel de benadering van Norman Fairclough. Hij benadrukt dat, om de inhoud en vorm van een tekst te begrijpen, er een grondige kennis vereist is van zowel de discursieve als de sociale context waarin de bron geproduceerd werd. Zie NICOLINA MONTESANO MONTESSORI, ROB DE LANGE en HANS SCHUMAN, *Kritische discoursanalyse. De macht en kracht van taal en tekst*, Brussel, 2012, p. 30-41; NORMAN FAIRCLOUGH, *Analyzing discourse. Textual analysis for social research*, London, 2003, p. 17.

En hoe stonden ze tegenover de Joodse bevolking? Om die vragen te beantwoorden, onderscheid ik vier bouwstenen in de berichten: beeldvorming, dreiging, ethos en performativiteit. Die bouwstenen geven een beter inzicht in de manier waarop de kranten hun discours opbouwden en vormen de grondslag van de inhoudsanalyse¹⁴. Hoe de bouwstenen tot uiting kwamen in de berichten en hoe ze met elkaar interageerden, wordt besproken bij de inhoudsanalyse in deel drie.

Anderzijds wil dit artikel een verdere aanzet geven tot een verklaring van de berichtgeving. Welke verzetsbladen toonden weinig interesse voor de gebeurtenissen? En waarom? Als ze wel op de kwestie ingingen, waarom deden ze dat dan? Welke achterliggende belangen konden gepaard gaan met berichtgeving over de Jodenvervolging? Kortom, wanneer was de Jodenvervolging voor hen nieuwswaardig? Door verschillende soorten nieuwswaarden te onderscheiden, is het mogelijk om beter te begrijpen waarom de kranten wel of niet over de Jodenvervolging berichtten. Onderzoek naar nieuwswaarden en nieuwsselectie vormt al jarenlang een vaste waarde in *Journalism Studies*, maar is ook in studies over de verzetspers een interessante onderzoekstool¹⁵. Ook de redacties van de sluikbladen waren immers genoodzaakt een selectie te maken in het soort nieuws dat ze brachten en hoe ze dat kaderden of frameden voor hun lezers.

Zo verschenen de artikels over de Jodenvervolging erg geconcentreerd. Van de 25 artikels die volledig

gewijd waren aan de Jodenvervolging uit het jaar 1942, verschenen er negen berichten in augustus en vijf berichten in september, wanneer de deportaties van start gingen. Toch deporteerde de bezetter ook in de maanden en jaren daarna Joden uit de Dossinkazerne. Maar dat vertaalde zich niet in berichten in de verzetsbladen. De theorievorming rond nieuwswaarden helpt om dat gegeven te verklaren. Ook als de verzetskranten niets schreven over de Jodenvervolging, kan het onderscheiden van nieuwswaarden in andere berichten helpen om te vatten welke berichten beter binnen hun opzet pasten. Om te begrijpen wat voor de kranten nieuwswaardig was, is het van belang om telkens terug te keren naar de basiselementen van de verzetspers. Wat waren de doelstellingen van de kranten? Hoe zag het profiel van de auteurs eruit? Op welke manier wilden ze gebeurtenissen uit de oorlog voorstellen?

Vooraleer de berichten over de Jodenvervolging geanalyseerd worden, focust een eerste deel op de verzetspers als bron voor historisch onderzoek. Wat waren de kenmerken van de clandestiene pers en welk onderzoek voerden historici reeds? Een volgend deel is gewijd aan de kritische discoursanalyse zelf. Daarbij is er eerst aandacht voor een verantwoording van de selectie verzetskranten die in dit artikel onderzocht worden. De bespreking van de inhoudsanalyse gebeurt aan de hand van de vier bouwstenen. Een laatste deel wijst op de onzichtbare greep die nieuwswaarden hadden op de berichtgeving in de kranten en toont hoe waar-

14. De bouwstenen zijn geïnspireerd op de zogenaamde 'topoi' in Ruth Wodaks *discourse-historical approach*. Een topos is een begrip dat meer vertelt over het uitgangspunt van de tekst en het impliciete of expliciete argument dat daarin te vinden is. De verschillende bouwstenen kwamen tot stand na een kritische lezing van de bronfragmenten en zijn ook deels geïnspireerd op Wodaks suggesties. Zie RUTH WODAK, "The discourse-historical approach", in RUTH WODAK en MICHAEL MEYER (eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis*, Londen, 2001, p. 74. De bouwstenen zijn één manier om een beter begrip te krijgen van de verzetskranten en de argumentatie die daarin terug te vinden is. Het gaat om een *mogelijke* interpretatie van de teksten, weliswaar gestoeld op grondig onderzoek naar de maatschappelijke context waarin die geproduceerd werden.

15. Het onderzoek naar nieuwswaarden in *Journalism Studies* ving aan in 1965, wanneer onderzoekers Johan Galtung en Mari H. Ruge een pioniersstudie publiceerden waarin ze twaalf nieuwswaarden identificeerden. Hoe meer een gebeurtenis aan criteria uit die lijst voldoet, hoe groter de kans dat journalisten er een significante nieuwswaarde aan toekennen, luidde de studie (JOHAN GALTUNG en MARI HOLMBOE RUGE, "The structure of foreign news: The presentation of the Congo, Cuba and Cyprus crises in four Norwegian newspapers", in *Journal of peace research*, 2/1, 1965, p. 64-90). In 2001 voegden Tony Harcup en Deirdre O'Neill enkele nieuwswaarden aan de lijst toe. In 2016 volgde door diezelfde auteurs een nieuwe herziening (TONY HARCUP en DEIRDRE O'NEILL, "What is news? Galtung and Ruge revisited (again)", in *Journalism studies*, 18/12, 2017, p. 1470-1488). Monika Bednarek en Helen Caple boden een interessante aanvulling op die studies: zij voegden een 'discursief' perspectief toe en wezen er terecht op dat nieuwswaardigheid geen inherent kenmerk is van gebeurtenissen, maar via taaltechnieken geconstrueerd kan worden door journalisten (MONIKA BEDNAREK en HELEN CAPLE, *News discourse*, Londen, 2019).

devol die onderzoekstool kan zijn in onderzoek naar de verzetspers.

II. De sluikpers als bron voor historisch onderzoek

Hoewel de *Holocaust studies* zich de afgelopen decennia stevig verankerden, blijkt onderzoek naar de aandacht voor de Jodenvervolging in de verzetspers eerder een uitzondering. Dit artikel bevindt zich dan ook op het snijpunt van twee onderzoeksdomeinen die veelal gescheiden blijven: *Holocaust studies* en studies over het verzet. Dat er tot dusver weinig aandacht was voor de Jodenvervolging in de sluikbladen, heeft ook te maken met de bescheiden interesse in de verzetspers als bron voor historisch onderzoek¹⁶. Maar weinig onderzoek impliceert niet dat het een onbetreden terrein is.

Bijna dertig jaar na de bevrijding, in 1973, onderzocht Arlette Cige voor het eerst de aanwezigheid van de Jodenvervolging in de Belgische sluikbladen in het kader van haar licentiaatsverhandeling *Le Juif dans la presse clandestine belge de 1940-44*. Als studente journalistiek bekeek ze op welke manier en hoe vaak zowat 600 Belgische clandestiene kranten berichtten over Joden tijdens de bezetting. Dat bleek behoorlijk weinig: 86 sluikbladen publiceerden in totaal 217 berichten over

de kwestie. Maar Cige weerlegde het idee dat de clandestiene pers, en bij uitbreiding de Belgische bevolking, onverschillig stond tegenover de Jodenvervolging. Ze nuanceerde de onderzoeksresultaten door te wijzen op de grote reddingsoperatie van Joodse vluchtelingen in België: *“Une preuve tangible de la prise de conscience de la tragédie juive, est, répétons-le, le sauvetage de près de 50 % du judaïsme de Belgique”*¹⁷. Het klopt dat in België een aanzienlijk deel van de Joden kon ontvluchten aan de Jodenvervolging en daarbij vaak kon rekenen op de hulp van de Belgische bevolking. Bovendien speelde ook het Joods Verdedigingscomité (JVC), dat vorm kreeg onder de vleugels van de verzetsbeweging het Onafhankelijkheidsfront (OF), een bepalende rol in de opvang van Joodse vluchtelingen. Maar dat veel Belgen Joden onderdak gaven, biedt geen antwoord op de vraag waarom de verzetskranten zo weinig berichtten over de Jodenvervolging.

Verder verdedigde Cige de verzetskranten door te wijzen op een gebrek aan informatie over de omvang van de Jodenvervolging: *“Il ne faut pas porter de jugements négatifs à l'encontre de la presse clandestine. Si elle porta, dans l'ensemble, peu d'intérêt aux Juifs, c'est parce que la conscience du drame lui échappa”*. Als verklaring voor de cijfers wees Cige dus richting het tekort aan informatie over het lot van de Joden. Hoewel dat een plausibele verklaring lijkt voor het

16. Een essentieel basiswerk in de studie naar de Belgische verzetspers is de *Guide de la presse clandestine* van historicus José Gotovitch, waarin hij een ideologische en geografische opsomming maakt van alle sluikbladen en daarbij ook meer achtergrondinformatie aanbiedt: JOSÉ GOTOVITCH (dir.), *Guide de la presse clandestine de Belgique*, Brussel, 1991. Gotovitch schreef daarnaast ook volgende werken: JOSÉ GOTOVITCH, “Beeld van de clandestiene pers in 1940”, in *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog* 2, 1972, p. 223-267 en JOSÉ GOTOVITCH, “Presse clandestine en Belgique, une production culturelle?”, in *Ecrire sous l'occupation : du non-consentement à la résistance France-Belgique-Pologne 1940-1945*, Rennes, 2011, p. 97-114. In zijn doctoraatsverhandeling ging historicus Fabrice Maerten dieper in op de clandestiene pers in Henegouwen: FABRICE MAERTEN, *Du murmure au grondement. La Résistance politique et idéologique dans la province de Hainaut pendant la seconde guerre mondiale (mai 1940-septembre 1944)*, Mons, 1999. Een tweede basiswerk is *Tegendruk*, uitgegeven door CegeSoma in samenwerking met het Amsab-ISC, waarin verschillende hoofdstukken aandacht hebben voor de kenmerken van de verzetspers en de condities waarin de sluikbladen geproduceerd werden: BERT BOECKX, GERT DE PRINS en BRUNO DE WEVER (red.), *Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Gent, 2004. Daarnaast verschenen ook enkele interessante masterscripties over de verzetspers, zie GERT DE PRINS, *Sluikpers. Antwerpen, 1940-1944*, licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2004 en LISA DEJONGHE, *Belge, Réveille-toi ! Belgische nationale identiteiten in de clandestiene pers tijdens de Tweede Wereldoorlog*, masterscriptie, Universiteit Gent, 2010. Van de hand van historica Michèle Corthals verschenen tot slot volgende artikels: MICHÈLE CORTHALS, “Welke toekomst voor een bevrijd België? Hoe de Vlaamse verzetspers zich voorbereidde op het einde van de Tweede Wereldoorlog”, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 48/3, 2018, p. 36-64 en MICHÈLE CORTHALS, “‘Ménagères à l'action!’ De Belgische clandestiene communistische vrouwenpers over vrouwelijk verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog”, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 52/1-2, 2022, p. 56-85.

17. ARLETTE CIGE, *Le Juif dans la presse clandestine belge...*, p. 40-57.

geringe aantal berichten, strookt dat niet met hoe de Jodenvervolging in de direct naoorlogse periode herinnerd werd, wanneer de omvang van de Jodenvervolging formeel gekend was. In de naoorlogse periode was er op het nationale en internationale toneel maar weinig aandacht voor de Joodse slachtoffers. Ook de Joodse gemeenschap zelf focuste op het heropbouwen van haar leven, eerder dan op het herdenken van de genocide. Het duurde tot de jaren 1970 en 1980 vooraleer een internationale aandacht groeide voor het ondergane leed en de Holocaust een plaats kreeg in het collectieve geheugen¹⁸. De onwetendheid over het uiteindelijke lot van de Joden verklaart in ieder geval niet waarom de anti-Joodse maatregelen, iets waarvan de redacties zonder twijfel op de hoogte waren, zo beperkt aan bod kwamen in de kranten. Tot slot schreef Cige dat de Belgen al genoeg zorgen hadden: *“La Belgique se replia égoïstement sur elle et chercha à souffrir le moins possible de la situation”*.

Het was wachten tot 1998, wanneer de verzamelbundel *Belgium and the Holocaust. Jews, Belgians, Germans* van Dan Michman uitkwam, op een andere auteur die probeerde om de houding van de verzetspers te verklaren¹⁹. In dat boek bespreekt historicus José Gotovitch namelijk de attitudes van katholieke, socialistische en liberale kringen tegenover de anti-Joodse maatregelen en gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog. In zijn artikel concludeert hij dat verzetsbewegingen niet doeltreffend optraden tegen de anti-Joodse maatregelen. Er was sprake van een bezorgdheid, maar die was vooral omkaderd door vooroordelen over Joden, aldus Gotovitch. Daarnaast benadrukt hij

dat sommige verzetskranten het laten voortbestaan of overleven van hun blad als enige of voornaamste doel hadden. Wat de grotere verzetsbewegingen betrof, kwam er vaak geen reactie op de Joodse gebeurtenissen, omdat dat volgens Gotovitch volledig buiten hun interesseveld lag. Verder wijst hij in zijn artikel op zaken als een Joodse aanwezigheid binnen de verzetsbeweging, de positie van de groep ten aanzien van antisemitisme en de mate waarin ze opriepen tot steun of solidariteit, als factoren om de houding van de verzetskranten en -bewegingen te begrijpen. Gotovitch constateert onder meer dat Joodse stereotypen vooral in katholieke middens hardnekkig waren, wat ook blijkt uit dit onderzoek²⁰.

Toch blijven enkele belangrijke vragen onbeantwoord. Waarom was de Jodenvervolging voor de kranten niet interessant of nieuwswaardig? Als ze wel op de kwestie ingingen, waarom deden ze dat dan? Daarnaast heeft Gotovitch door zijn focus op de ‘pilaren van de maatschappij’ geen oog voor de communistische verzetskranten, waarvan nochtans bleek uit het onderzoek van Cige dat ze een aanzienlijk aandeel innamen van het aantal kranten dat wel over de Jodenvervolging publiceerde. Gotovitch maakt eerder een analyse achteraf en verklaart de keuzes vanuit de sociaalpolitieke positie van de ‘pilaren’. Daarmee reikt hij interessante inzichten, maar heeft hij geen oog voor de verschillende opties die de redacties hadden.

Naast Gotovitch bouwde ook historicus Lieven Saerens verder op het onderzoek van Cige. Zijn onderzoek uit 2000 maakt deel uit van het boek *Vreemdelingen in een wereldstad: een geschie-*

18. Voor België, zie onder meer LIEVEN SAERENS, “Van vergeten naar gegeerd. Dossin en de Joodse herinnering”, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 42/2, 2012, p. 138-169; PIETER LAGROU, “Victims of genocide and national memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965”, *Past and Present* 154/1, 1997, p. 181-222; RUDI VAN DOORSLAER, “Gebruikt verleden. De politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog in België 1945-2000”, in GITA DENECKERE en BRUNO DE WEVER (red.), *Geschiedenis maken. Liber Amicorum Herman Balthazar*, Gent, 2003, p. 227-249 en BRUNO BENVINDO en EVERT PEETERS, *Scherven van de oorlog. De strijd om de herinnering aan WO II*, Antwerpen, 2011.

19. In 1983, tien jaar na Ciges licentiaatsverhandeling, publiceerde Maxime Steinberg het boek *L’Étoile et le fusil. La question juive*, dat deel uitmaakt van zijn driedelige reeks over de Jodenvervolging in België. In het laatste hoofdstuk *L’opinion publique: le choc de l’étoile* bespreekt Steinberg onder meer hoe de clandestiene pers reageerde op de Antwerpse pogrom op paasmaandag 14 april 1941, maar gaat hij niet dieper in op factoren die de houding van de verzetspers kunnen verklaren: MAXIME STEINBERG, *La question juive...*, p. 167-183.

20. JOSÉ GOTOVITCH, “Resistance movements...”, p. 273-285. Zie de bespreking van de beeldvorming over Joden bij de katholieke, Vlaamsgezinde verzetskrant *De Vrijshutter* in deel drie.

denis van Antwerpen en zijn Joodse bevolking (1880-1944), waarin Saerens de specifieke casus van Antwerpen belicht²¹. Net als Cige onderzoekt Saerens de kranten aan de hand van een chronologie: hij bespreekt de gebeurtenissen uit de Jodenvervolging en gaat na of er een reactie volgde in de verzetskranten. Saerens vraagt zich af of de vooroorlogse berichten over de Jodenvervolging in Duitsland de bevolking overtuigd hadden dat dergelijke maatregelen onvermijdelijk waren, waardoor ze het 'normaal' vond dat de bezetter de anti-Joodse verordeningen ook in België invoerde.

III. Eigenschappen van de clandestiene pers

Doorheen de bezetting werden om en bij de 700 verzetskranten geproduceerd en verdeeld. Om een grondige en kwalitatieve inhoudsanalyse te maken, koos ik uit die verzameling tien sluikbladen. Die voldoen aan enkele criteria. Zo werden de geselecteerde sluikbladen verspreid in drie steden: Brussel, Antwerpen en Luik. De Duitse bezetter verplichtte de Joodse inwoners immers om zich, naast Charleroi, in deze steden te vestigen. Omdat de redacties in benarde omstandigheden moesten publiceren, zijn er weinig kranten die gedurende de volledige bezetting bleven verschijnen. Toch is het van belang dat de sluikbladen een aanzienlijke periode bestreken, waaronder het jaar 1942. Dat jaar vormde namelijk een cruciale periode in het verhaal van de Jodenvervolging. De Duitse bezetter verplichtte Joodse ondernemingen toen hun activiteiten te

staken, dwong Joden een gele ster te dragen, nam hun bezittingen in beslag en voerde de verplichte tewerkstelling in. In de zomer startten bovendien de deportaties naar Auschwitz-Birkenau en vonden er razzia's plaats in Brussel en Antwerpen²².

Daarnaast is ook een ideologische variatie belangrijk, net als een afwisseling tussen onafhankelijke kranten en persorganen verbonden aan politieke partijen of verzetsbewegingen. Het corpus bevat drie Nederlandstalige en zeven Franstalige kranten, waarvan er zes sluikbladen in Brussel verschenen, twee in Antwerpen en twee in Luik²³. Op ideologisch vlak zijn de communistische, liberale, socialistische, katholieke en rechts-patriottische strekkingen vertegenwoordigd. Twee kranten waren verbonden aan de Kommunistische Partij België (KPB), waarbinnen ook veel Joodse communisten actief waren. *Le Drapeau Rouge* vormde het nationale persorgaan van de partij. *La Voix des Femmes* was een sluikblad specifiek gericht op een vrouwelijk leespubliek en eveneens verbonden aan de KPB. De verzetskrant vormt bovendien een interessante casus om na te gaan of vrouwelijke auteurs het familiale aspect van de Jodenvervolging sterker benadrukten, wat overigens zo blijkt te zijn.

Verder is ook het intern bulletin van het Onafhankelijkheidsfront opgenomen, het *Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance*. Onder de vleugels van de verzetsbeweging werd in september 1942 het Joods Verdedigingscomité (JVC) opgericht. Ook de persorganen van de Witte Brigade (*Steeds Vereenigd – Unis Toujours*) en de Belgisch Nationalistische Beweging (*La Voix des Belges*)

21. LIEVEN SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad...*, p. 668-684. Zijn bevindingen verschenen ook als een bijdrage in het boek *Tegendruk*: LIEVEN SAERENS, "De Antwerpse verzetspers en de jodenvervolging", in BERT BOECKX, GERT DE PRINS en BRUNO DE WEVER (red.), *Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Gent, 2004, p. 145-163.

22. Tussen oktober 1940 en september 1942 vaardigde het Duits militair bestuur (*Militärverwaltung*) talloze anti-Joodse maatregelen uit met als doel de Joodse bevolking te identificeren en af te sonderen van de Belgische samenleving. Zo kwam er een verplichte inschrijving in het Jodenregister, moesten Joodse ondernemingen hun Joods karakter nadrukkelijk etaleren en mochten Joden geen openbare ambten meer uitoefenen. Later volgde de stempel "JOOD/JUIF" op de identiteitskaarten. Voor een grondig overzicht van de anti-Joodse maatregelen en de omstandigheden van de deportaties, zie FRANK SEBERECHTS, "Spoliatie en verplichte tewerkstelling", in RUDI VAN DOORSLAER (red.), *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, 2007, p. 403-460 en NICO WOUTERS, "De jacht op de Joden, 1942-1944", in RUDI VAN DOORSLAER (red.), *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, 2007, p. 545-632.

23. Een kleine nuance daarbij is dat *De Vrijshutter*, uitgegeven in Halle (Brussel), ook in Antwerpen verspreid raakte. Op *The Belgian War Press*, een initiatief van CegeSoma en te vinden op de website warpress.cegesoma.be, zijn alle nummers digitaal raadpleegbaar.

Een drukkerij van La Libre Belgique in de Rue Saint-Gilles in Luik, 1944. Bron : CegeSoma n°27956 (don André Goffart).

Le Drapeau Rouge	Brussel, communistisch, persorgaan van Kommunistische Partij België (KPB)
	Februari 1941 – augustus 1944 (73 nummers)
Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance	Brussel, onafhankelijk, intern bulletin van het Onafhankelijkheidsfront (OF), verbonden aan de KPB
	Oktober 1942 – augustus 1944 (33 nummers)
La Voix des Femmes	Brussel, verbonden aan de KPB (communistisch)
	Mei 1941 – juni 1943 (24 nummers, waarvan 17 nummers bewaard)
La Libre Belgique	Brussel, onafhankelijk, katholiek en rechts-patriottistisch
	Augustus 1940 – september 1944 (88 nummers)
La Voix des Belges	Brussel, persorgaan van de Belgische Nationale Beweging (BNB), katholiek en rechts-patriottistisch
	Augustus 1941 – augustus 1944 (41 nummers)
De Vrijshutter	Halle (Brussel), katholiek en Vlaamsgezind
	Januari 1941 – augustus 1944 (48 nummers)
Steeds Vereenigd – Unis Toujours	Antwerpen, liberaal, persorgaan van de Witte Brigade (vanaf 1942)
	Maart 1941 – mei 1944 (80 nummers verschenen, waarvan 47 nummers bewaard)
Het Vrije Woord	Antwerpen, onafhankelijk, persorgaan van Vrank en Vrij
	Oktober 1940 – augustus 1942 (31 nummers verschenen, waarvan 29 nummers bewaard)
Le Coq Victorieux	Luik, onafhankelijk
	Maart 1941 – februari 1944 (81 nummers verschenen, waarvan 52 nummers bewaard)
Le Monde du Travail	Luik, socialistisch
	Juli 1940 – september 1944 (88 nummers verschenen, waarvan 86 nummers bewaard)

Overzicht van geselecteerde sluikbladen

zijn opgenomen. De kranten *La Libre Belgique* en *De Vrijshutter* waren voortzettingen van de gelijknamige verzetskranten uit de Eerste Wereldoorlog en omschreven zichzelf, net als de Luikse krant *Le Coq Victorieux*, als onafhankelijk en waren officieel niet gebonden aan een verzetsbeweging of politieke partij²⁴. *De Vrijshutter* is bovendien interessant omwille van haar Vlaamsgezind karakter. Het tweede Luikse sluikblad, *Le Monde du Travail*, verkondigde een socialistisch gedachtegoed. Tot slot is ook de Antwerpse verzetskrant *Het Vrije*

Woord opgenomen. De krant was de spreekbuis van Vrank en Vrij, een onafhankelijke verzetsbeweging opgericht door de Joodse verzekeringsagent Henri Mandel²⁵.

Bij het lezen van berichten in de clandestiene pers zijn er een aantal eigenschappen waarmee rekening moet gehouden worden. Zo waren alle bladen in wezen gericht op het creëren van een tegendiscours tegen wat in de gecensureerde en Duitsgezinde pers verscheen. De Duitsers hadden

24. Voor een uitgebreide toelichting bij de verzetskranten zie MANON MORTIER, *Les malheureux Juifs ! Aandacht voor de Jodenvervolging in de Belgische verzetspers (1940-1944)*, masterscriptie, Universiteit Gent, 2021.

25. JOSÉ GOTOVITCH, *Guide...*, p. 163 ; LIEVEN SAERENS, "Het Vrije Woord", *The Belgian War Press*, geraadpleegd juli 2022, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/8943>.

van propaganda een oorlogswapen gemaakt, zo schreef de Antwerpse krant *Het Vrije Woord*, die het als haar taak zag om hun wapen “stomp” te maken²⁶. De kranten hadden veel aandacht voor uitspraken en berichten die in de gecensureerde pers verschenen, en die ze vervolgens weerlegden of ontkrachtten. De redacties wilden de lezers bovenal waarschuwen en behoeden mee te stappen in het betoog van de bezetter. Alle artikels in de sluikbladen moesten daarom telkens de bredere belangen van de krant dienen: tegenstand creëren tegen de bezetter, lezers overtuigen van hun principes, patriotisme stimuleren en zoveel mogelijk mensen bij hun lezerspubliek laten aansluiten.

Om die doelstellingen te bereiken, zetten de kranten bewust of onbewust een aantal technieken of methoden in. In elke verzetskrant was er sprake van een discours, dat impliciete of expliciete waarheidsclaims maakte en via frames, de bouwstenen van een discours, de lezer een perspectief aanbood om de werkelijkheid te begrijpen²⁷. In de sluikbladen zijn er verschillende frames terug te vinden, zoals het overwinnings-, slachtoffer-, moraliteits- of plunderframe, die bepaalde beelden opriepen en zo een breder anti-Duits discours vormgaven. De auteurs schreven telkens vanuit hun eigen leefwereld en agenda²⁸. Tijdens het communiceren selecteerden zij informatie die kaderde binnen hun specifieke discours. Ze wilden vooral hun lezerspubliek overtuigen van hun ideeën en aanwijzen hoe ze de oorlogsgebeurtenissen moesten interpreteren²⁹.

Via het slachtofferframe zetten de sluikbladen bijvoorbeeld sterk in op het beeld van de gewapende Duitse beul die zich richtte op weerloze en onschuldige slachtoffers. Dat schiep een gevoel van onrechtvaardigheid, wat de woede ten aan-

zien van de bezetter moest stimuleren. Daar droeg ook het plunderframe toe bij. Het beeld van de woeste plunderaar die in de bezette gebieden de bevolking beroofde van brood en vlees, moest opnieuw de afkeer voor de nazi-Duitsers bevorderen. Ook hier speelde het onrechtvaardig en onwettig karakter van de acties en maatregelen een belangrijke rol. Naarmate de oorlog vorderde, bleek ook het overwinningsframe een constante aanwezigheid in de sluikbladen. Daarbij zagen de kranten in zowat elke actie van nazi's een bewijs van de zwakte of het falen van de Duitse bezetter. De auteurs wilden de lezer vertrouwen inboezemen dat de verlossing nabij was en het daarom zin had om zich te verzetten. Bovenal kenden de kranten zichzelf een gidsfunctie toe. De lezer moest weinig geloof schenken aan hetgeen de bezetter zei en beweerde of beloofde te doen, maar mocht vertrouwen op het inzicht en het analysevermogen van de sluikbladen om gebeurtenissen of uitspraken correct te interpreteren.

Naast het onderscheiden van frames helpen ook nieuwswaarden om de berichtgeving in de kranten te verklaren. Beide zijn aan elkaar verbonden: de nieuwsitems die binnen de typerende frames van de kranten passen, verhogen ook in nieuwswaarde. De soorten nieuwswaarden die terug te vinden zijn in de berichten, worden besproken in het vierde onderdeel. Eerst is het van belang om na te gaan hoe de berichten over de Jodenvervolging waren opgebouwd. Die bespreking gebeurt aan de hand van de bouwstenen. Daarbij staan vier vragen centraal. Welk beeld schiepen de auteurs over de Joden en over zichzelf (beeldvorming)? Welke aspecten uit de Jodenvervolging kwamen aan bod (dreiging)? Hoe interpretererden ze die voor de lezers (ethos)? En zaten er oproepen tot actie vervat in de berichten (performativiteit)?

26. *Het Vrije Woord*, januari 1941, nr. 4, p. 1; *Het Vrije Woord*, juli 1942, nr. 30, p. 5.

27. Hoewel framing vaak geassocieerd wordt met iets negatiefs, hoeft dat niet zo te zijn. Frames zorgen er immers ook voor dat informatie op een geordende manier overgebracht en geïnterpreteerd kan worden. Zie JAN BLOMMAERT, *U zegt wat wij denken. Een praktische handleiding voor framing*, Antwerpen, 2019, p. 15-19.

28. In de sluikbladen was er sprake van wisselende redacteurs en medewerkers en bleven de exacte auteurs van artikels zo goed als altijd onbekend. Het is daarom niet eenvoudig om te achterhalen wie schreef en hoe representatief een artikel was voor de algemene houding van de redactie of verzetsbeweging.

29. Zie ook FABRICE MAERTEN, “De sluikpers in bezet België”, in BERT BOECKX, GERT DE PRINS en BRUNO DE WEVER (red.), *Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Gent, 2004, p. 73-88.

De verschillende bouwstenen helpen om het discours in de kranten te ontmantelen, na te gaan welke inhoudelijke thema's de auteurs raakten en hoe ze met informatie omgingen. Belangrijk is dat de bouwstenen interageerden en elkaar versterkten. Als een auteur het bijvoorbeeld had over een nieuwe anti-Joodse maatregel of waarschuwde voor toekomstige acties van de bezetter (dreiging), dan hing daar telkens een moreel oordeel aan vast (ethos), eventueel versterkt door een bepaalde beeldvorming over de Joodse bevolking of een herhaling van de standpunten van het sluikblad of de verzetsbeweging waaraan het blad verbonden was (beeldvorming). Die drie elementen konden vervolgens dienstdoen als argumenten voor de lezer om zich te verzetten of solidair te zijn met de Joodse bevolking (performativiteit).

IV. Nos compatriotes israélites ? Beeldvorming over Joden

In allerlei vormen en verwoordingen benadrukten de verschillende verzetskranten hoe de Duitse bezetter de Belgische bevolking bedroog, beloog en beroofde. Daartegenover stond het positieve beeld dat de sluikbladen van zichzelf, de wij-groep, naar voor schoven. Zij lieten zich niet van de wijs brengen door de bezetter, maar waren standvastig, doorzagen zijn intenties en toonden hun lezers wat er écht gaande was. Beeldvorming was met andere woorden een cruciale techniek in het overbrengen van de verzetsboodschap.

Ook over de Joodse bevolking kwam een bepaalde beeldvorming tot stand in de kranten. Zo stelden alle onderzochte kranten de Joodse bevolking voor als een zij-groep, die los stond van de wij-

groep. De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog raakte in de loop der jaren sterk gericht op de Holocaust, wat de indruk kan geven dat Joden ook toen als 'de' grote oorlogsslachtoffers werden gezien. Maar dat deden de verzetskranten niet. Alle plaatsten ze Joden als 'een' slachtoffergroep naast de vele andere, zoals patriotten, politieke gevangenen, partizanen en vrijmetselaars³⁰. Iedereen leed onder de Duitse repressie, ongeacht sociale status of politieke opinie, zo betoogde het *Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance* :

*"La répression devient de plus en plus bestiale. Chaque jour des partisans, des patriotes, des juifs sont frappés. Parmi les victimes toutes les couches sociales, toutes les tendances philosophiques, toutes les opinions politiques se trouvent confondues"*³¹.

Hoe de auteurs de Joden als zij-groep omkaderden, verschilde van krant tot krant. Zo hanteerde het katholieke *La Voix des Belges* eerder een inclusief taalgebruik. Via hun krant wilden ze alle Belgen aanspreken: zowel katholieken, liberalen, communisten als Joden³². In de communistische krant *Le Drapeau Rouge* hadden ze het over "*nos compatriotes israélites*". Zij spraken dus niet in termen van Belgen versus Joden, maar hadden het over "*juifs et non-juifs*"³³. Dat de KPB ook Joodse communisten onder haar leden telde, bevestigde de aanspreking "*et vous, camerades juifs*" waarmee het sluikblad hen opriep zich te verzetten. Het benoemen van de Joodse lezers als kameraden gaf meteen een inclusief signaal: het zijn vrienden, ze horen bij ons. Toch was ook hier duidelijk dat het Joods verzet een strijd apart was. Ze verwezen immers een aantal keer naar *hun* vijand en vroegen hen *hun* verzet te organiseren³⁴. Wanneer sluikbladen op inclusieve en positieve manier over Joodse burgers

30. Ter illustratie: zie bijvoorbeeld *Le Monde du Travail*, 1941, nr. 31, p. 2, waarin de auteurs Joden als één van de drie zondebokken van het Duitse regime voorstellen, naast vrijmetselaars en bolsjewieken. Overigens waren 'de Joden' uiteraard geen homogene slachtoffergroep. Veel Joden in België waren recent geïmmigreerd en van de meer dan 42.000 in België geregistreeerde Joden, droeg minder dan 10 % de Belgische nationaliteit; LIEVEN SAERENS, "De Jodenvervolging in België in cijfers", *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 17, 2006, p. 200.

31. *Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance*, 1 oktober 1942, nr. 2, p. 4.

32. *La Voix des Belges*, 25 december 1942, p. 3.

33. In het bericht "*Le pillage antisémite...et autre*" maken de auteurs ook een onderscheid tussen de Joodse handelaren en "*les artisans et commerçants non-juifs*"; *Le Drapeau Rouge*, maart 1942, nr. 22, p. 2.

34. "*Aidons les Israélites à résister à leurs bourreaux*", *Le Drapeau Rouge*, september 1942, nr. 34, p. 3.

praatten, deed alles vermoeden dat het om goed geïntegreerde of Belgische kennissen ging van wie ze het verschil niet opmerkten³⁵. Over recent geïmigreerde Joden werd weinig geschreven³⁶.

Een bijzondere casus vormt de Antwerpse verzetskrant *Het Vrije Woord*. Hoewel de redactie deels uit Joodse auteurs bestond, kwam dat niet nadrukkelijk aan bod in de berichten over de Jodenvervolging. De auteurs hadden het systematisch over de Joodse “landgenoten”, die ze als “ongelukkige slachtoffers” en “weerloos” benoemden³⁷. De Belgen, een vaderlands- en vredelievend, hardhoofdig, humaan volk dat zich niet liet beïnvloeden of tegenhouden door de “knepen” van de bezetter en de “inheemse nazi’s”, waren niet te spreken over de Jodenvervolging, klonk het³⁸. De tegenstelling tussen de actieve heldenstatus die de verzetslieden zichzelf aanmaten en het passief beeld dat ze van de Joodse getroffen schiepen, lijkt opmerkelijk. Maar op die manier benadrukte de redactie opnieuw de meedogenloosheid van de bezetter. Het was volgens de auteurs namelijk een specialiteit van de Duitsers om enkel zwakke en weerloze mensen te vervolgen die “geheel zonder macht en invloed” waren³⁹.

De Joodse betrokkenen van het sluikblad waren zelf natuurlijk het eerste bewijs dat de Joodse bevolking de vervolging niet geheel passief onderging. Daarvan getuigde ook het bestaan van het JVC, dat ontstond op initiatief van Joden. Het comité hielp

talloze Joodse vluchtelingen, onder wie ook duizenden kinderen, met valse identiteitspapieren, voedselbonnen en het zoeken naar onderdak⁴⁰. Bovendien gaven duizenden Joden geen gehoor aan hun oproepingsbevel voor de ‘tewerkstelling’ in het Oosten en doken ze onder. In het laatste bericht dat over de Jodenvervolging verscheen, in augustus 1942, gaven de auteurs te kennen nog nooit getuige geweest te zijn “van zoveel moed en onbuigzaamheid, van zoveel hoop op de uiteindelijke zegepraal van het recht, door ongelukkige slachtoffers van willekeurige bandieten vertoond en bewezen”⁴¹.

Niet alle kranten zagen Joden als deel van de Belgische bevolking. Zowel in de Antwerpse krant *Steeds Vereenigd* als in het Vlaamsgezinde *De Vrijshutter* en het socialistische *Le Monde du Travail* verscheen in 1941 een artikel over de zogenaamde Joodse afkomst van Rex-leider Léon Degrelle, ofwel “de Mottige Jood Moskovsky”⁴². Door zijn zogezegde Joodse origine te bewijzen, probeerden de kranten de figuur van Degrelle onderuit te halen. Hij mocht, ondanks in België geboren te zijn, zichzelf daarom geen échte Belg noemen, en dus ook niet in naam van het volk spreken. Zo signaleerden ze, tussen de regels door, dat een Joodse afkomst een negatieve eigenschap was. “Hoe nu de Duitsers de gatlikkerij van een joods schepsel willen aanvaarden, is ons ook onduidelijk”, klonk het in *Steeds Vereenigd*⁴³.

35. Zie bijvoorbeeld het artikel “*L’antisémitisme*” uit *Le Coq Victorieux* waarin de auteur het opneemt voor de Joodse bevolking. Als ‘niet-jood’ schrijft hij geen verschil te bemerken bij kennissen van Joodse origine. Hij kruipt in de huid van Joodse scholieren die door een nieuw verbod geen les meer mogen volgen aan niet-Joodse instellingen en uit zijn verontwaardiging over de anti-Joodse maatregel (*Le Coq Victorieux*, 1942, nr. 44, p. 10-11).

36. In de reeks “*La mystérieuse caserne dossin à Malines – camp de déportation des Juifs*” van Jos Hakker, over zijn ervaringen in de Dossinkazerne, kwam aan bod hoe Joden van een verschillende herkomst er samen zaten (*Le Coq Victorieux*, juli 1943 tot januari 1944, nr. 76, 77, 78, 79, 81 en 82).

37. Zie bijvoorbeeld *Het Vrije Woord*, november 1940, nr. 2, p. 4.

38. *Het Vrije Woord*, maart 1941, nr. 6, p. 3; *Het Vrije Woord*, september 1941, nr. 13, p. 1; *Het Vrije Woord*, april 1941, nr. 7, p. 1.

39. *Het Vrije Woord*, december 1941, nr. 16, p. 1.

40. NICO WOUTERS, “Critical perspective on ‘docile Belgium’: an overview of the Holocaust in occupied Belgium (1940-1944)”, onuitgegeven, 2018, p. 9-10. Zie ook DORIEN STYVEN, “Populaire mythevorming rond het Joods Verdedigingscomité”, *Les Cahiers de la Mémoire contemporaine - Bijdragen tot de eigentijdse Herinnering*, 11, 2014, p. 157-198.

41. *Het Vrije Woord*, augustus 1942, nr. 31, p. 1-2.

42. *Le Monde du Travail*, 1941, nr. 15, p. 2; *De Vrijshutter*, september 1941, nr. 9, p. 2.

43. *Steeds Vereenigd* – *Unis Toujours*, april 1941, nr. 3, p. 2 en p. 5-6. *Steeds Vereenigd* was op dat moment nog in handen van de gebroeders Victor en Charles Crutzen. Nadat zij in november 1941 gearresteerd werden, nam de Witte Brigade het sluikblad over onder leiding van Marcel Louette. Zie JAN LAPLASSE, “De broers Crutzen in Antwerpen: een casestudy over de clandestiene pers in 1940-1941”, in BERT BOECKX, GERT DE PRINS en BRUNO DE WEVER (red.), *Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Gent, 2004, p. 125-143.

Dergelijke berichten moesten de onoprechtheid van figuren als Léon Degrelle aantonen en de lezer verhinderen mee te stappen in hun betoog.

Dat onderscheid tussen Joden en 'echte' Belgen kwam ook naar voor in een artikel over de Antwerpse pogrom in *Steeds Vereenigd*. Volgens het artikel zouden "wij echte Belgen" volgen, nadat Duitsers en collaborateurs alles uitplunderden bij de Joden. Ze riepen daarom op tot wraak op de plunderaars. Maar na die eis tot vergelding vond de redactie het belangrijk dat de lezers begrepen dat ze het daarmee niet per se opnamen voor de Joden. Hoewel de auteur zich een humanitaire ingesteldheid aanmat, distantieerde hij zich tegelijk duidelijk van de Joodse bevolking:

"Beste lezers, denkt nu niet, dat wij Belgen voor de joden zijn. Neen, verre van daar. Maar toch 'n jood is ook een mens. Weg met de joden is hun kreet, maar wanneer men nu even logisch denkt, waar kunnen de joden naartoe? Indien zij de joden weg willen en de Duitsers willen het ook, kan dit op veel eenvoudiger en menselijker manier geschieden. Maar daar is de Nieuwe Orde niet mee gediend, al wat menselijk is, is van den ouden stempel"⁴⁴.

Ook in *Le Monde du Travail* voelden de auteurs de noodzaak om hun lezers duidelijk te maken dat ze niet aan de kant van de Joodse bevolking stonden. Door erop te wijzen dat de nazi-Duitsers de Joden als een zondebok gebruikten, verdedigde het sluikblad de Joodse bevolking niet, klonk het. Integendeel, ze namen het de zogenaamde Joodse kapitalisten, die hebzuchtig en roofzuchtig waren, kwalijk dat ze het "Joods proletariaat en alle arbeiders in hun industrieën" uitbuiten⁴⁵. In een eerder bericht benadrukten ze niet te accepteren dat iemand gemarteld werd

omdat hij Joods was. Desalniettemin waren ze gekant tegen alle "kapitalistische roofdieren", ook als die van het "Joodse ras" waren: "*Nous les combattons toutes*"⁴⁶.

De voorbeelden tonen dat antisemitische ideeën ook in de verzetspers doorschemerden. In de negentiende eeuw groeide het racistisch antisemitisme in Duitsland. Het geloof dat het Joodse 'ras' inferieur was en moest uitgeroeid worden stond uiteindelijk aan de basis van de genocide. Ook in België sijpelde het zogenaamd modern antisemitisme door. Stereotypen en vooroordelen als de 'oneerlijke joodse handelaar' raakten er stevig verankerd. Vooral in katholieke, Belgisch- en Vlaams-nationalistische kringen was een antisemitische houding terug te vinden⁴⁷.

De Vlaamsgezinde katholieke krant *De Vrijshutter* publiceerde in september 1941 bijvoorbeeld een artikel dat een onderscheid maakte tussen het Joodse volk en de Joodse 'mentaliteit'. Ze uitte sympathie voor het Joodse volk dat onrechtvaardig vervolgd werd, simpelweg omdat ze van Joodse origine waren, iets waar ze niets aan konden veranderen. De Joodse mentaliteit daarentegen, kenmerkten ze als een leven van bedrog en oneerlijke handel. De definiëring is opnieuw een vorm van antisemitisme: sociaaleconomische en religieuze argumenten creëerden duidelijk een negatief beeld van de Joodse cultuur. Dat onthult meteen veel over het denkkader en de vooroordelen die heersten bij de redactie van *De Vrijshutter*. Het katholieke sluikblad maakte ook een religieuze verwijzing en benoemde Joden als de "vrekige aanbidders van het gouden kalf"⁴⁸. Net als bij *Steeds Vereenigd* pretendeerde de redactie hier human te zijn wat de vervolging van de Joodse bevolking betreft, maar distantieerde ze zich duidelijk van 'de Jood'.

44. *Steeds Vereenigd* – *Unis Toujours*, 1941, nr. 4, p. 8.

45. *Le Monde du Travail*, 1941, nr. 31, p. 2.

46. *Le Monde du Travail*, 1941, nr. 17, p. 2.

47. FRANK SEBERECHTS, "De Joden in België in het Interbellum", in RUDI VAN DOORSLAER (red.), *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgving tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, 2007, p. 56-61.

48. *De Vrijshutter*, september 1941, nr. 9, p. 2.

V. Bientôt, c'est nous ! Dreiging in de berichtgeving

De bouwsteen dreiging was alomtegenwoordig in de sluikbladen. Auteurs wezen hun lezers continu op de dreiging die de Duitsers vormden. Ze schreven over de wandaden die het naziregime pleegde en nieuwe verordeningen die het verkondigde of voorspelden wat zijn volgende stap zou zijn. Wat berichten over de Jodenvervolging betreft, houdt deze bouwsteen verwijzingen in naar concrete initiatieven die de bezetter ondernam, zoals de anti-Joodse maatregelen, razzia's of deportaties. Dit onderdeel biedt zo een beter zicht op de gebeurtenissen en thematieken uit de Jodenvervolging die aan bod kwamen in de verzetskranten en hoe die omkaderd werden. Die bouwsteen ging daarbij meestal hand in hand met de bouwsteen ethos, die in het volgende onderdeel besproken wordt. De auteurs toonden de lezers immers telkens hoe zij de gebeurtenissen moesten interpreteren.

Tussen augustus 1942 en juli 1944 verlieten 28 transporten de Dossinkazerne in Mechelen. In totaal deporteerde de Duitse bezetter meer dan 25.000 Joden naar het uitroeiingskamp in Auschwitz-Birkenau⁴⁹. Enerzijds verschenen in de verzetskranten artikels waarin de focus uitsluitend op de deportatie van Joden lag. In dat geval vormden de omstandigheden van hun vertrek een veel commentariseerde kwestie. Het merendeel van de berichten werd gepubliceerd tussen augustus en oktober 1942⁵⁰. Dan kenden de deportaties een 'hoogtepunt': zeventien van de 28 konvoien vertrokken in die periode.

Anderzijds verschenen er berichten die Joden louter als een voorbode voor de algemene deporta-

tie van arbeiders aanschouwden, als deel van een bredere deportatiestrategie. Dat klopte natuurlijk voor een deel. Het vertrek van de transporten naar het 'Oosten' overlapte met de deportaties van arbeiders naar Noord-Frankrijk. Tussen juni en september 1942 vertrokken immers 2.252 Joodse mannen naar de arbeidskampen van Organisation Todt in Noord-Frankrijk, waar ze werkten aan de Atlantikwall en in penibele omstandigheden moesten leven⁵¹. Pas in oktober volgde de verplichte tewerkstelling voor Belgische arbeiders. Dat die tewerkstelling in Organisation Todt samenliep met de deportaties vanuit de Dossinkazerne naar Auschwitz-Birkenau, is een belangrijk onderscheid dat de verzetskranten niet (konden) maken. De tewerkstelling bij Organisation Todt en de uitroeiingspolitiek hadden in theorie niets met elkaar te maken. Het was pas wanneer de Sipo-SD er niet in slaagde haar quota te behalen, dat ze de Joodse arbeiders uit Noord-Frankrijk deporteerde⁵². Rapportering over het verplicht vertrek van Joodse mannen ging dus vaak gepaard met een overtuiging dat zij slechts de aanloop vormden voor de verplichte deportatie van alle Belgen⁵³.

De auteurs van *La Voix des Femmes* zagen in de Duitse maatregelen een duidelijke strategie. Eerst lieten de Duitsers de Belgische bevolking verhongeren, om zo de vrijwillige tewerkstelling aan te moedigen. Dan deporteerden ze de Joodse arbeiders, waarna de rest van de Belgische bevolking zou volgen, aldus de krant⁵⁴.

*"Bientôt, c'est nous qui tremblerons, ce seront nos fils, qui seront en danger, ce seront nos filles qui nous seront enlevées de force pour les 'travaux agricoles' d'Allemagne, et nos hommes n'échapperont pas à la réquisition"*⁵⁵.

49. NICO WOUTERS, "Critical perspective...", p. 1; MARK VAN DEN WIJNGAERT et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, 2004, p. 166-169.

50. Concreet ging het om vijftien berichten op een totaal van 43 berichten die volledig over de Jodenvervolging gingen. Ook uit het onderzoek van Arlette Cige bleek eerder dat het merendeel van de berichten over de Jodenvervolging in die periode verscheen.

51. FRANK SEBERECHTS, "Spoilatie...", p. 434-436.

52. NICO WOUTERS, "De jacht op de Joden...", p. 562-563.

53. Zie ook "De regeringsoproep en de ontvoering der Belgen", *Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, oktober 1942, nr. 32, p. 1.

54. *La Voix des Femmes*, 1942, nr. 7, p. 2; *La Voix des Femmes*, 1942, nr. 8, p. 2.

55. *La Voix des Femmes*, 1942, nr. 7, p. 2.

Ook *De Vrijshutter* en *La Libre Belgique* wezen op gelijkaardige fases in de Duitse deportatiestrategie⁵⁶. Ze kaderden en verklaarden, net zoals ook *La Voix des Belges* dat deed, de Jodenvervolgving binnen de Duitse behoefte aan meer werkrachten⁵⁷. In oktober 1942 riep een verordening alle Belgische mannen en vrouwen op om in Duitsland te werken. Uiteindelijk vertrokken bijna 190.000 Belgische arbeiders. De verplichte tewerkstelling zorgde voor een ware crisis: opgeroepen arbeiders probeerden met alle middelen te ontkomen aan de verplichting. Vanaf die periode kwamen de Joden dan ook in beeld als de eerste slachtoffers van de “*chasse à l’homme*” van de Duitse bezetter⁵⁸. “*La procédure employée à l’égard des juifs se renouvelle pour la déportation*”, schreef de socialistische krant *Le Monde du Travail* in december 1942⁵⁹. *De Vrijshutter* benoemde de verplichte tewerkstelling consequent als de “slavenhandel”. Na de slavenhandel in Joden, volgden nu de arbeiders. Hitler wou zich zo wreken op Europa, klonk het⁶⁰. *Steeds Vereenigd* nam die hyperbool slavenhandel over. Volgens het sluikblad zagen ze bij de Joden al “staaltjes” van wat de Belgische arbeiders te wachten stond⁶¹.

Eenzelfde redenering kwam terug in berichten die de Jodenvervolgving als een voorbode voor de vervolging van christenen gingen kaderen. De Joden waren dan, net als bij de deportaties, de eersten in de rij, voor de vrijmetselaars en christenen. *Bulletin Intérieur du Front de l’Indépendance* waarschuwde haar lezers: “*Attendons-nous à voir, d’ici*

peu, les persécutions religieuses faire rage en Belgique”⁶². Vooral in het katholieke *La Libre Belgique* was het een bezorgdheid die regelmatig kwam opduiken⁶³.

In allerlei artikels, hetzij over de anti-Joodse maatregelen, hetzij over de deportaties, kwam naar voor hoe vooral de Joden kop van Jut waren. In sommige gevallen was het een bewuste keuze van de auteur om de Joodse onderdrukking te belichten⁶⁴. In andere berichten diende het aanhalen van de Jodenvervolgving eerder als voorbeeld voor de algemene repressie van bezette volkeren en de meedogenloze houding van de Duitsers⁶⁵. Zo publiceerde de krant *Steeds Vereenigd* drie berichten waarin ze de Antwerpse pogrom op paasmaandag 14 april 1941 aankaartte. Na een anti-Joodse propaganda-film trok toen een massa door de straten van het Jodenkwartier. Ze vernielden het huis van een rabbijn, stichtten brand in synagogen en lieten een ware puinhoop achter⁶⁶.

Opvallend is hoe de berichten in het sluikblad niet bedoeld leken om het antisemitisme aan te klagen, maar eerder in verband werden gebracht met de gevolgen van de gebeurtenissen voor de niet-Joodse auteurs en inwoners van de stad. De auteurs waren kwaad dat alle Antwerpenaren een avondklok opgelegd kregen, waardoor niet de collaborateurs, maar de “treffelijke” mensen gestraft werden voor het geweld in het Jodenkwartier. Honderden tewerkgestelden in cinema’s en cafés zaten daardoor zonder job, zo schreven

56. *La Libre Belgique*, 1 december 1942, nr. 48, p. 4-5; *De Vrijshutter*, juli 1942, nr. 7, p. 4.

57. *La Voix des Belges*, 25 oktober 1942, nr. 18, p. 3-4.

58. Zie bijvoorbeeld “*La victoire est une longue patience*”, *Le Coq Victorieux*, oktober 1942 (week 31-32), nr. 62, p. 4 en “*La chasse à l’homme*”, *La Voix des Femmes*, 1942, nr. 9, p. 3.

59. *Le Monde du Travail*, december 1942, nr. 66, p. 3.

60. *De Vrijshutter*, november 1942, nr. 10, p. 3.

61. *Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, oktober 1942, nr. 32, p. 1. Deze verwijzing naar *De Vrijshutter* was slechts een van de talloze voorbeelden waarbij verzetskranten verwezen naar andere bladen. Die intertekstualiteit was het meest zichtbaar wanneer sluikbladen besloten om exacte fragmenten over te nemen uit andere kranten. Sommige verzetskranten publiceerden zelf een rubriek waarin ze een overzicht gaven van wat verscheen in andere bladen, zoals de reeksen “*Coep d’œil sur la presse amie*” en “*Une petite revue de la presse amie*” in *La Voix des Belges*.

62. *Bulletin Intérieur du Front de l’Indépendance*, 5 november 1942, nr. 5, p. 9.

63. Zie bijvoorbeeld *La Libre Belgique*, september 1941, nr. 18, p. 2 en *La Libre Belgique*, 15 december 1942, nr. 25, p. 4.

64. Zie bijvoorbeeld *La Voix des Femmes*, 1942, nr. 7, p. 2; *La Voix des Femmes*, 1942, nr. 8, p. 2; *Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, september 1942, nr. 26, p. 1-2; *La Voix des Belges*, 15 augustus 1942, nr. 16, p. 6; *De Vrijshutter*, januari 1944, p. 2.

65. Zie bijvoorbeeld *La Voix des Belges*, april 1943, nr. 26, p. 2; *Le Coq Victorieux*, oktober 1942, nr. 62 (week 33-34), p. 3.

66. LIEVEN SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad...*, p. 568-574.

ze⁶⁷. In hetzelfde nummer wezen ze in een ander bericht op de schade die de collaborateurs hadden aangericht: “want de verbrijzelde ruiten, deuren, enz. horen grotendeels toe aan Belgische eigenaars en wij lastenbetalers, zullen met de glimlach op het gelaat, het gelag wel betalen”⁶⁸. De berichten kaderden binnen de typerende aanklachten tegen collaborateurs en de algemene Duitse repressie, eerder dan dat ze een humanitaire bezorgdheid uitten om de veiligheid van de Joodse inwoners.

Ook de Antwerpse krant *Het Vrije Woord* schreef over de pogrom, zij het pas in september 1941, een zestal maanden na de gebeurtenis⁶⁹. Alleen was de teneur er helemaal anders. Volgens het bericht hoopten de initiatiefnemers van de pogrom op de medewerking van de Antwerpse bevolking, maar hadden ze zich daarin vergist. “De Belgen willen niets gemeens hebben met de barbaarse vervolging der Joden door de uitheemse en inheemse nazi’s”, klonk het in het sluikeblad. “Afschuw en walging tegenover de nazi’s, diep medegevoel en sympathie tegenover hun Joodse medeburgers, was de reactie der Sinjoren bij het aanschouwen der bloedig geslagen slachtoffers, der verwoeste joodse winkels en in brand gestoken synagogen.” Ook deze krant berichtte over de avondklok die er kwam als reactie op de gebeurtenissen.

Veel van de anti-Joodse maatregelen die de Duitse bezetter invoerde, waren gericht op het ontnemen van bezittingen en inkomsten van Joden. Zo kwam er in april 1942 een verordening die stelde dat Joodse bezittingen automatisch tot het Duitse rijk

toebehoorden. Bovendien liquideerde het Duits bestuur maar liefst zeven duizend Joodse bedrijven, onder meer in de diamanten- en textielsector. De in beslag genomen goederen en financiële reserves gingen naar de Duitse slachtoffers van geallieerde bombardementen⁷⁰.

De manier waarop de bezetter de Joodse bevolking beroofde vormde in de berichtgeving over de Jodenvervolging een vaak voorkomende aanklacht. De Duitse maatregelen ondersteunden dan ook het beeld dat de kranten naar voor schoven van de nazi-Duitsers en collaborateurs als bezetenen en bandieten die een “nazi-roofoorlog” voerden, zoals *Het Vrije Woord* het omschreef⁷¹. De communistische krant *Le Drapeau Rouge* benoemde de anti-Joodse maatregel rond het verbod op Joodse bedrijven uit maart 1942 als “le pillage antisémite”⁷². Ook de redactie van *La Libre Belgique* beschreef de maatregel als een vorm van georganiseerde plundering. Bij die ene maatregel bleef het trouwens niet: “Les vols vont se succéder”. Bij de deportaties werden naast meubels en andere bezittingen, ook deposito’s bij de bank in beslag genomen, zo schreef de krant⁷³. Ook *Steeds Vereenigd* kaartte de beroving van Joodse huizen aan, die de krant trouwens “met eigen ogen” aanschouwde⁷⁴. De redactie van *La Voix des Femmes* schreef ten slotte dat de nazibezetter de Joodse bevolking eigenlijk tweemaal beroofde. Een eerste keer wanneer zij bij hun deportatie in Mechelen voedsel en spullen moesten inleveren, een tweede keer wanneer de Vereniging der Joden in België (VJB) de overige Joden vroeg om lakens en andere zaken te brengen voor zij die

67. *Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, 1941, nr. 4, p. 7.

68. *Idem*, p. 7.

69. Het bericht verscheen naar aanleiding van de verordening van 29 augustus 1941, die Joden verplichtte om zich in Antwerpen, Charleroi, Luik of Brussel te vestigen en hen een avondklok oplegde. Volgens *Het Vrije Woord* kwamen die nieuwe anti-Joodse maatregelen er omdat ook de Joodse inwoners uit andere steden zouden voelen dat ze “tot paria’s gestempeld zijn”, zoals dat het geval was bij de Joodse inwoners in Antwerpen tijdens de pogrom; *Het Vrije Woord*, september 1941, nr. 13, p. 2.

70. MARK VAN DEN WIJNGAERT et al., *België...*, 166-169; FRANK SEBERECHTS, “De Duitse instanties en de anti-Joodse politiek”, in RUDI VAN DOORSLAER (red.), *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, 2007, p. 282.

71. *Het Vrije Woord*, januari 1941, nr. 4, p. 1.

72. *Le Drapeau Rouge*, maart 1942, nr. 22, p. 2.

73. *La Libre Belgique*, 15 september 1942, nr. 43, p. 6; *La Libre Belgique*, 15 januari 1944, nr. 75, p. 2.

74. *Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, november 1942, nr. 36, p. 1.

‘gaan werken’ waren⁷⁵. Het zou hen duur komen te staan, zo waarschuwde de krant: *“Voleurs deux fois, les bandits hitlériens auront de durs comptes à rendre le jour de l’effondrement de leur régime de tortionnaires pillards”*⁷⁶. In de berichten die wezen op of waarschuwden voor de plundering door het Duitse bestuur, gingen de bouwstenen dreiging en ethos hand in hand. De auteurs verklaarden zijn acties veelal door een plunderzinnen, in het geval van de communistische kranten, de kapitalistische mentaliteit.

Tot slot hielden de verzetsgroepen hun blik steeds scherp gericht op het internationale toneel. Af en toe sijpelden daarom ook berichten door over de vervolging van Joden in andere landen. Zo vormden de razzia in Amsterdam op 22 en 23 februari 1941 en de daaropvolgende Februaristaking aanleiding tot een artikel in *Le Drapeau Rouge*⁷⁷. De razzia kwam er als ‘straf’ voor eerdere confrontaties tussen Joden en zogenaamde knokploegen van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB). 427 Joodse mannen werden gedeporteerd naar een concentratiekamp in Oostenrijk. Als protest organiseerde een lokale afdeling van de communistische partij een staking. Maar de Duitse bezetter trad streng op: er vielen arrestaties, gewonden, zelfs doden. Interessant is hoe het sluikblad deze razzia, die duidelijk gericht was tegen Joden, volledig kaderde als een aanval op de arbeidersbevolking en de Februaristaking aanhaalde als een bewijs van verzet van de Amsterdamse arbeiders. De gebeurtenissen in Nederland toonden volgens de auteur aan dat de arbeidersbevolking de plannen van de bezetter doorzag en zich niet liet doen. Hun staking bewees bovendien de enorme mogelijkheden van het verzet van grote arbeidersgroepen tegen het fascisme, luidde de boodschap.

Het artikel zag in de gebeurtenissen bovenal een signaal van de toekomstige onderdrukking van de Nederlandse arbeidersbevolking:

*“La population d’Amsterdam a très bien saisi l’enjeu de la bataille qui s’engageait. Elle a compris que les mesures prises contre les juifs n’étaient que le début démagogique de toute une vague de répression contre toute la population laborieuse de Hollande”*⁷⁸.

Natuurlijk is het moeilijk na te gaan in welke mate de redactie volledig geïnformeerd was over deze gebeurtenis, waar ze tenslotte zelf niet bij was. Toch is het bijzonder hoe ze het geweld in het Jodenkwartier niet linkte aan het antisemitisme van de Duitse bezetter. De tweede razzia in Amsterdam, in juni 1941, die niet gevolgd werd door een massale staking van de Amsterdamse bevolking, kwam niet ter sprake in *Le Drapeau Rouge*. Ook in de socialistische krant *Le Monde du Travail* kwam de gebeurtenis aan bod. Opnieuw lag de focus op het aandeel van de arbeiders in de staking, eerder dan op het anti-Joods geweld van de nazibezetter. *“Nous apprenons de source autorisée, qu’il s’agit, non pas de juifs, mais d’ouvriers qui, pendant trois jours, ont fait grève par milliers”*. Het Duitse bestuur moest alle middelen inzetten om hun verzet te doorbreken, klonk het⁷⁹.

Berichten uit de verzetskranten die de Jodenvervolging vernoemden of duiden, gingen zo goed als altijd gepaard met een element van dreiging. Ze maakten deel uit van de essentie van een verzetskrant: wijzen op de verraderlijke, sluwe en exploiterende acties van de nazi-Duitsers en collaborateurs. Berichten over de wrede aanpak van Joden moeten ook binnen dit objectief geplaatst worden,

75. De Vereniging der Joden in België was een instantie die in december 1941 werd opgericht door het militair bestuur en die als een bemiddelaar moest optreden tussen de bezetter en de Joodse bevolking. De vereniging moest de controle over de Joden ondersteunen en de uitvoering van de anti-Joodse verordeningen vergemakkelijken. Vanaf midden juli schakelde het Duits militair bestuur de vereniging in bij de voorbereiding van de deportaties. Zij moesten onder meer de tewerkstellingsbevelen rondragen; RUDI VAN DOORSLAER en JEAN-PHILIPPE SCHREIBER, *De curatoren van het getto: de vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting*, Tielt, 2004, p. 335-356.

76. *La Voix des Femmes*, 1942, nr. 7, p. 2.

77. *Le Drapeau Rouge*, maart 1941, nr. 2, p. 2.

78. *Idem*, p. 2.

79. *Le Monde du Travail*, 1941, nr. 17, p. 2.

Les Juifs

Lorsque, le 10 mai 1940, les boches violèrent une fois de plus la neutralité de notre pays, ils s'empressèrent de nous fournir toutes les garanties qu'en vaincus nous pouvions espérer. Chacun se souviendra d'ailleurs d'avoir lu, sur les murs de la capitale, cette fameuse proclamation aux habitants des pays occupés, où il était dit notamment : « L'armée allemande garantit aux habitants pleine sécurité personnelle et sauvegarde de leurs biens. »

Il est intéressant de constater que cet engagement pris par l'Allemagne vise non seulement les nationaux mais tous les habitants de notre pays.

Voyons comment les boches ont tenu leurs engagements à l'égard d'une partie de notre population : les juifs.

Rétroactes.

Tout d'abord, les juifs doivent tous se faire inscrire dans un registre spécial tenu dans la commune et on leur appose la mention « JUIF » sur leur carte d'identité. On constate, à cette occasion, qu'il y a, en Belgique, 50.000 juifs dont trois mille cinq cents possèdent la nationalité belge.

Comme ce chiffre n'est pas très élevé et qu'on espère créer en Belgique l'impulsion que notre pays est submergé par les israélites et pouvoir faire surgir de notre bon peuple quelques manifestations d'une spontanéité dument organisée d'avance, on va grouper tous les juifs dans quatre villes et on va leur faire porter l'étoile de David, et le public, sans réfléchir à ce groupement préalable allait — espérait-on — réagir. Mais les Belges sont des petits malins et ils avaient flairé la manœuvre. La mesure fut un échec et une ignominie pour ses auteurs.

Déjà précédemment, on avait essayé de créer un petit pogrom en obligeant les juifs à apposer la pancarte « Entreprise juive ». Le seul résultat pratique de la mesure fut une augmentation considérable du chiffre d'affaires des dites entreprises.

Bref : échec silencieux mais cuisant pour les boches.

Alors commença le pillage organisé : interdiction pour les juifs d'exercer certaines professions. On allait voir ce qu'on allait voir ! On vit, par exemple, qu'il y avait au Barreau de Bruxelles, sur les 1.500 membres, 14 avocats juifs présents et tombant sous le coup de la mesure. Sur ce nombre, il y avait 9 anciens combattants.

Dans toute la magistrature belge, il y avait un seul juif. La mesure fut d'ailleurs tournée dans la plupart des cas.

Mais les vols vont se succéder : confiscation des postes de T.S.F. ; dépôts des titres appartenant aux juifs dans des banques ; obligation de déclarer les immeubles ; liquidation des entreprises juives.

Après le vol, vient la vexation : interdiction de circuler après certaines heures, de décrocher, de fréquenter les écoles ; obligation de faire partie de l'association juive mise sur pied par les boches et leur séide, le petit Roméo.

Après les vexations, on passe à la barbarie : déportation des juifs vers le nord de la France et vers l'est européen pour y faire des travaux militaires ; cela, sans discrimination d'âge ou de sexe ; réglementation spéciale en matière de travail, interdisant les congés payés, les salaires en cas de maladie ou les gratifications pour supplément de travail, et d'employer les juifs comme débutants ou apprentis. Droit, pour l'employeur, de résilier le contrat sans préavis ; obligation d'isoler les ouvriers juifs des autres ; soustraction des litiges nés des contrats de travail à la compétence des Conseils des prud'hommes, pour les transférer à la Feldgendarmrie.

Et voilà résumées, sans pathos aucun, les principales mesures prises par des hommes vis-à-vis d'autres hommes, des femmes et des enfants.

Légalité de ces mesures.

D'abord, elles heurtent notre constitution en un de ses principes essentiels, à savoir : l'égalité de tous les Belges devant nos lois. Elles vont, ensuite, à l'encontre de notre droit des gens qui assimile les étrangers aux Belges quant aux garanties à donner aux biens.

Elles violent, en outre, le droit international puisque celui-ci interdit à l'occupant — à l'art. 46 de la Convention de La Haye — la violation de la propriété privée, des convictions religieuses ou de l'exercice des cultes.

Elles vont, enfin, à l'encontre de la parole donnée par l'occupant lui-même dans la proclamation dont nous parlions plus haut. Mais, là, il ne faut pas trop nous étonner car nous sommes coutumiers du fait !

Moralité de ces mesures.

Il est difficile à tout homme ayant gardé un tant soit peu le sens de sa dignité humaine de ne pas avoir un haut-le-cœur de dégoût devant ce retour à la barbarie, ce recul vers des épisodes de l'histoire de l'humanité qui nous font tous rougir à l'heure actuelle.

Comment juger ceux qui entassent, pêle-mêle, jeunes gens et jeunes filles dans des wagons à bestiaux, sans aucun souci de moralité élémentaire ? Quelle appréciation porter sur ceux qui arrachent une mère à ses enfants en bas âge, sans se préoccuper du sort de ces derniers, et cela, uniquement, parce qu'ils ont les cheveux noirs et le nez crochu ?

Et dire que ces gens revendiquent une mission de civilisateurs et qu'ils ont le culot de demander des colonies !

Les auteurs de pareilles mesures sont indignes du titre d'homme et, en tous cas, ont besoin d'être remis eux-mêmes dans quelque institut de rééducation avant de pouvoir s'entretenir sur un pied d'égalité avec le reste de l'humanité.

Importance du problème.

Le problème juif n'est, pour nous, qu'un aspect de l'attitude des états totalitaires à l'égard de tout mouvement qui reconnaît, au-delà de l'Etat, une solidarité internationale quelconque.

Le sort des juifs aujourd'hui quette, demain, les maçons, après-demain, les chrétiens. Déjà, on peut voir surgir les signes avant-coureurs de la persécution à venir. Rappelons, simplement, la trop fameuse exposition anti-maçonnique.

Sait-on, d'autre part, que les R. P. Trappistes de Forges ont été expulsés de leur couvent, à l'exception de celui qui dirigeait la ferme, et doit continuer à en assurer l'exploitation pour compte des boches ?

Qu'à peu près tous les professeurs prêtres de l'Institut Saint-Pierre, à Jette, sont à Saint-Gilles parce qu'il paraît que l'un d'entre eux aurait fait la charité à un agent provocateur allemand ?

Que, dans un jugement à charge d'un R. P. Jésuite, la qualité de membre de la Compagnie de Jésus fut expressément citée comme circonstance aggravante ?

Il est donc de la plus haute importance que tous ceux qui croient en la solidarité humaine se dressent pour protester, de la façon la plus énergique possible, contre toute persécution qui frappe leur conviction dans l'un ou l'autre de ses membres, même si cette persécution frappe une manière de concevoir les choses qui n'est pas la leur.

Il faut que, tous, nous dressions notre hauteur de civilisés contre la barbarie mixtante ; notre spiritualisme contre le matérialisme sordide dont on veut nous nourrir.

C'est pourquoi le problème juif doit être aujourd'hui à l'avant-plan de nos préoccupations.

La Leçon de Dieppe

Nos petits amis rexistes et V.N.V. allaient enfin avoir l'occasion de prouver qu'avec eux on allait voir ce qu'on allait voir !

Les Allemands, qui n'avaient aucune peur des Anglais, — tous les Bruxellois s'en sont d'ailleurs aperçu, à preuve qu'ils avaient déjà tendu leurs barbelles jusque chez nous — ont été pris de panique à la simple vue des légions noires.

Et ils ont obligé ces dernières à restituer, et leurs flingots, et leurs bottes !

A Menin, on les a même enfermés dans la caserne, en brayant sur eux des mitrailleuses.

Les Petites Déportations

Dans la semaine du 16 au 23 août, à la gare centrale de Verviers, les boches ont identifié les voyageurs et les ont questionnés sur leurs occupations précises.

Tout porte à croire qu'on voulait en faire des ouvriers allemands.

A Louvain, les contrôleurs du ravitaillement ont reçu l'ordre d'arrêter les fraudeurs et de les expédier en Allemagne. En une semaine, 300 hommes ont été remis aux boches. Le mardi 11-8-42, seul, 62 hommes ont été remis aux Allemands. Nous apprenons avec plaisir que le chef-contrôleur a reçu un coup de casse-tête.

In La Libre Belgique verscheen in september 1942 een uitgebreid artikel over de Jodenvervolging, waarin de auteur het onder meer had over "le pillage organisé". Bron : The Belgian War Press.

aangezien ze het beeld van de meedogenloze bezetter versterkten. De lezer moest goed beseffen dat de bezetter tot alles in staat was: niet alleen ten aanzien van Joden, maar ten aanzien van alle Belgische inwoners. “*Le sort qui serait vôtre s’ils gagnaient cette guerre*”, zo waarschuwde *Le Monde du Travail* haar lezers in augustus 1942 over de deportaties van de Joden⁸⁰.

VI. Ethos: een morele leidraad voor de lezer

Ethos, een derde bouwsteen in de berichten, toont hoe de verzetskranten bovenal als een gids voor hun lezers optraden en hen toonden wat ethisch (on)gewenst gedrag was. Dit onderdeel van het artikel heeft daarom eerst aandacht voor de wijze waarop de kranten een moreel oordeel velden over de gebeurtenissen uit de Jodenvervolging, onder meer door de manier waarop ze zaken benoemen. Zo waarschuwden ze hun lezers voor de meedogenloosheid van de nazi-Duitsers, die geen genade kenden. Daarnaast reflecteerden de redacties over de reden achter de vervolging van Joden. Waarom precies de Joodse bevolking? En welke strategie paste de nazibezetter toe? Tot slot vermeldde ze in de berichten ook wie verantwoordelijkheid droeg en hoe zij bestraft moesten worden.

Vanaf 27 mei 1942 waren alle Joodse inwoners ouder dan zes jaar verplicht een Jodenster te pinnen op hun kledij, zodat hun Joodse identiteit zichtbaar was. Waar de vorige anti-Joodse maatregelen het merendeel van de bevolking grotendeels ontgingen, was de onderdrukking en discriminatie van Joden voortaan duidelijk zichtbaar in het straatbeeld, althans in de grote steden. De verordening vormde een belangrijk keerpunt in de anti-Joodse politiek van de bezetter: ze signaleerde

het einde van de anti-Joodse regelgeving door het militair bestuur en het begin van de deportaties door de zogenaamde *Judenabteilungen* van de Sipo-SD⁸¹.

De verplichting tot het dragen van de Jodenster zorgde voor verantwoordiging bij enkele verzetskranten⁸². Volgens *La Libre Belgique* was de invoering van de Jodenster een “beruchte” maatregel, doch te verwachten van de Duitsers. In een ander bericht benadrukten ze dat de maatregel een mislukking en schande vormde voor zijn uitvinder. De anti-Joodse maatregelen “*passent aux pires méchancetés*”, aldus de auteur van het artikel⁸³. Volgens *Le Drapeau Rouge* kon een dergelijk “middeleeuws” idee slechts uit de breinen van nazi’s ontspruiten. De auteurs verklaarden het gebod als een afleidingsmanoeuvre voor de bevolking, om hen de échte reden voor hun ellende, zijnde het Duitse bestuur, te doen vergeten⁸⁴. De Jodenvervolging lokte volgens hen algemene verantwoordiging uit bij de Belgische bevolking⁸⁵. Ook *Le Monde du Travail* sprak over een “middeleeuwse” maatregel en vroeg zich af of het Duitse bestuur werkelijk geloofde dat de Belgen nu hun woede zouden richten op de Joodse bevolking. “*Qu’ils se détrompent pourtant; les Belges sont plus intelligents qu’ils ne se l’imaginent.*” Toch nam de socialistische krant het daarmee opnieuw niet op voor de Joden die door de maatregel getroffen werden. Sterker, zij leken volgens de auteurs “blij” te zijn met de komst van de Jodenster en waren zelfs “trots” dat de bezetter de Joodse bevolking het hardste aanpakte in België. “*S’il en est ainsi, tant mieux*”, voegden ze daaraan toe⁸⁶.

Voor de omstandigheden waarin de deportaties zich voltrokken, de manier waarop de nazi-Duitsers en collaborateurs families uiteenhaalden, kinderen van hun moeder en mannen van vrou-

80. *Le Monde du Travail*, augustus 1942, nr. 61, p. 2.

81. MARK VAN DEN WIJNGAERT et al., *België...*, p. 166-169; NICO WOUTERS, “Critical perspective...”, p. 2-3.

82. Voor meer reacties over de invoering van de Jodenster, zie het hoofdstuk “*L’opinion publique: le choc de l’étoile*” in MAXIME STEINBERG, *L’Étoile et le fusil...*, p. 167-183.

83. *La Libre Belgique*, 15 juni 1942, nr. 37, p. 5; *La Libre Belgique*, 15 september 1942, nr. 43, p. 6.

84. *Le Drapeau Rouge*, juli 1942, nr. 30, p. 3.

85. *Le Drapeau Rouge*, augustus 1942, nr. 33, p. 1.

86. *Le Monde du Travail*, juni 1942, nr. 60, p. 2.

wen scheidden, leken bij de verzetskranten voor verontwaardiging te zorgen⁸⁷. Het was dan ook al snel duidelijk dat het vertrek uit de Dossinkazerne geen traditionele tewerkstelling inhield⁸⁸. Niet alleen gezonde mannen en vrouwen, maar ook bejaarden, jonge kinderen of zieken moesten zich aanmelden.

Een bericht in *Steeds Vereenigd* had het bijvoorbeeld over hoe een 86-jarige man “meer dood dan levend” weggevoerd werd, en hoe een vrouw smeekte om acht dagen uitstel zodat haar zoon een heelkundige ingreep zou kunnen ondergaan. Ze gooiden haar de vrachtauto in met het zieke kind in de armen, stond te lezen in het artikel⁸⁹.

Auteurs van het communistische *La Voix des Femmes* geloofden dat nazi-Duitsers de Joden op hun bestemming gingen inzetten voor de meest gruwelijke karweien, die ongetwijfeld ingingen tegen oorlogswetgevingen. Moeders maakten een groot deel uit van het doelpubliek van *La Voix des Femmes*. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in deze verzetskrant nog uitgebreider aandacht was voor het familiale aspect van de deportaties. De auteurs maakten zich vooral zorgen om de toekomst van de kinderen. Zouden de familieleden elkaar levend terugvinden? Zouden de achtergelaten baby's ooit nog hun moeder zien? En wat met de zestienjarige meisjes die ze zonder enige morele ondersteuning naar een vreemd land stuurden, overgeleverd aan de genade van soldaten⁹⁰? *De Vrijshutter* geloofde evenmin dat de Joodse kinderen ooit hun ouders zouden terugzien: “Families worden uiteengerukt, vernietigd, uitgemoord”⁹¹.

Van de hand van Jos Hakker verscheen in het Luikse blad *Le Coq Victorieux* bovendien een

unieke reeks waarin hij getuigde over de “mysterieuze” Dossinkazerne in Mechelen⁹². Hakker was een man van Joodse origine die er in januari 1943 in slaagde uit een transport richting Auschwitz-Birkenau te springen. Hij vertelde in de reeks uitgebreid over de ondermaatse hygiëne, de continue honger, de inbeslagname van persoonlijke spullen en voedsel en, bovenal, de genadeloosheid van de Duitse bewakers. Met zijn getuigenis wilde hij tonen op welke schandelijke wijze de Joodse landgenoten er behandeld werden. De reeks sloot daarmee naadloos aan op de bredere beeldvorming over de Duitse bezetter als een gewapende beul die zich op onschuldige, weerloze slachtoffers stortte.

De sluikbladen rapporteerden niet alleen over de meedogenloosheid van de Duitse bezetter, via waarheidsclaims toonden ze hun lezers ook hoe ze de maatregelen of deportaties moesten interpreteren. Ze garandeerden hun lezers dat ze vertrouwd waren met de technieken en plannen van nazi-Duitsland en construeerden op die manier een vorm van autoriteit, die hen toestond de acties en uitspraken van de bezetter op een goede manier te interpreteren⁹³. De kranten wezen in hun berichten op enkele achterliggende redenen voor de vervolging van de Joden. Immers, “ce n'est quand même pas la mise au supplice de tous les juifs d'Europe qui avancera d'un pas les affaires allemandes, ni qui pourra rien changer au déroulement de la guerre?”, zoals *Le Coq Victorieux* in september 1942 liet noteren⁹⁴.

Zowel *La Libre Belgique*, *Le Coq Victorieux*, *De Vrijshutter*, *Het Vrije Woord*, *Le Monde du Travail* als *Le Drapeau Rouge* schreven dat de Duitsers de Joden als een zondebok benaderden en hen viseer-

87. Zie onder meer *La Libre Belgique*, 1 september 1942, nr. 42, p. 2; *La Libre Belgique*, 15 oktober 1942, nr. 45, p. 2; *La Voix des Belges*, 15 augustus 1942, nr. 16, p. 6; *La Voix des Belges*, 25 december 1942, nr. 21, p. 1-2.

88. NICO WOUTERS, “De jacht op de Joden...”, p. 562-563.

89. *Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, september 1942, nr. 26, p. 1-2.

90. *La Voix des Femmes*, 1942, nr. 7, p. 2.

91. *De Vrijshutter*, oktober 1942, nr. 9, p. 5.

92. “La mystérieuse caserne dossin à Malines – camp de déportation des Juifs”, *Le Coq Victorieux*, juli 1943 tot januari 1944, nr. 76, 77, 78, 79, 81 en 82.

93. Zie bijvoorbeeld *Het Vrije Woord*, augustus 1942, nr. 31, p. 1-2.

94. *Le Coq Victorieux*, september 1942 (week 29-30), p. 6.

LA DETRESSE DES MAMANS JUIVES

Poursuivant leur plan de déportation des travailleurs, les nazis se sont maintenant attaqués, avec la brutalité qui les distingue, aux familles juives. Joignant à l'impérieuse nécessité de trouver de la main-d'œuvre leur bestiale envie d'exterminer les Israélites, ils ramassent indistinctement, en ayant soin de les séparer, hommes, femmes, enfants, vieillards même, et les expédient, comme du bétail, vers des destinations inconnues où, sans doute, ils sont mis aux besognes les plus pénibles, à des besognes que les lois de la guerre interdisent de faire exécuter à des civils.

Et ainsi, des milliers et des milliers de familles juives ont déjà été dispersées, mari, femme, enfants, tous isolés les uns des autres, ignorant ce que deviennent les leurs. Les mères ont vu partir les hommes, sans savoir où ils iraient; puis elles-mêmes ont été embarquées, sachant seulement qu'on leur prenait également leurs fils et leurs filles. D'autres ont dû abandonner des petits enfants, sans pouvoir toujours les confier à la garde d'une grande mère. Que vont devenir tous ces êtres? Les familles se retrouveront-elles un jour, du moins les vivants? Les bébés abandonnés ici reverront-ils leur maman? Et qu'advient-il des filles de 16 ans envoyées en pays étranger, seules, sans aucun appui moral, à la merci de soudards en guerre?

A imaginer qu'un sort semblable pourrait nous être réservé, nous sentons nos entrailles frémir et nous ne pouvons croire à tant d'horreur. Et pour tant, nous savons que le calvaire des mères juives n'est qu'une nouvelle étape des infâmes projets hitleriens: après l'engagement "volontaire" des travailleurs systématiquement affamés pour l'Allemagne, l'ennemi a accentué la pression, a réquisitionné des ateliers entiers; maintenant il emmène la population juive; et ensuite? Bientôt, c'est nous qui tremblerons, ce seront nos fils qui seront en danger, ce seront nos filles qui nous seront enlevées de force pour les "travaux agricoles" d'Allemagne, et nos hommes n'échapperont pas à la réquisition.

Nous ne laisserons pas à notre ennemi le temps de réaliser ses projets. Nous saurons lutter pour le bouter hors du pays avant qu'il puisse nous arracher ceux qui nous sont les plus chers, plus chers que la vie. Mais, dès maintenant, venons en aide aux mères juives, aidons-les à cacher les hommes qui ne partiront pas travailler pour Hitler, recueillons leurs petits, mettons tout en action pour faire échouer les plans de leurs bourreaux.

COMMENT ON PEUT LES AIDER

Deux cents jeunes filles juives, de 18 à 20 ans, venues on ne sait d'où, ont été embrigadées de force par l'occupant dans les usines de la F.N. de Herstal. On a élaboré à leur intention un régime tout particulier: ces déportées sont obligées de commencer le travail 1/4 d'heure avant l'heure normale et ne peuvent cesser qu'un 1/4 d'heure après les autres ouvrières; à midi on ne leur accorde qu'un 1/4 d'heure pour le repas, les autres femmes ayant droit à 3/4 d'heure; pour repas, au lieu de la soupe de tout le personnel, on leur distribue de l'eau chaude. Ce traitement inhumain a soulevé l'indignation de toutes les ouvrières et a provoqué un grand mouvement de solidarité. Elles ont énergiquement protesté contre les mesures scandaleuses et sont parvenues, notamment, à faire cesser le scandale du défilé des ouvrières juives encadrées par les Gardes Wallonnes pour se rendre à leur travail, telles des condamnées aux travaux forcés. Actuellement, elles s'organisent pour que les ouvrières juives reçoivent le même repas qu'elles-mêmes.

Bravo pour les ouvrières de la F.N.! Un exemple à faire connaître partout et à suivre par toutes celles qui sont décidées à aider les familles juives frappées par la barbarie hitlerienne.

DEUX FOIS VOLEURS ET BRUTES CYNIQUES

Des milliers d'Israélites déportés ont été conduits tout d'abord à Malines. Leur ordre de départ stipulait qu'ils avaient à se munir de souliers, de bas de rechange, d'une couverture de laine, de 15 jours de vivres. Arrivés à Malines, les malheureux étaient immédiatement dépouillés par les hitleriens de leurs vivres, de leurs couvertures, des vêtements exigés en surplus, et même des vêtements qu'ils portaient. Puis ils étaient soumis à un régime de quasi famine, et obligés de sautiller constamment sous peine de corrections corporelles!

Voleurs de pauvres gens, bourreaux, les nazis ont poussé le cynisme plus loin: des Israélites non encore déportés ont reçu ordre de fournir des couvertures aux Allemands soi-disant pour servir aux Juifs déportés. Voleurs deux fois, les bandits hitleriens auront de durs comptes à rendre le jour de l'effondrement de leur régime de tortionnaires pillards.

In het artikel "La détresse des mamans juives" uitten de auteurs van La Voix des Femmes in 1942 hun verontwaardiging over de Jodenvervolging. Bron: The Belgian War Press.

den omdat ze in hun ogen verantwoordelijk waren voor allerlei vormen van tegenslag⁹⁵. De auteurs zagen de antisemitische propaganda als een afleidingsmanoeuvre, zodat de bevolking niet het Duitse bestuur als de oorzaak van haar honger, armoede en ellende zag, maar wel de Joden. In *Le Drapeau Rouge* omschreven de auteurs antisemitisme als een “dekmanTEL van racisme” die de Duitse onderdrukking en beroving moest goedpraten. Het was een manier om de aandacht van de massa weg te schuiven van de Duitse bezetter, klonk het⁹⁶. Onder de titel “*Les boucs-émissaires*” had *Le Monde du Travail* aandacht voor de manier waarop de nazi-bezetter zich tot drie zondebokken richtte: de Joden, vrijmet-selaars en bolsjewieken⁹⁷. In *De Vrijshutter* luidde het dan weer dat Duitsers slachtoffers zochten om tegemoet te komen aan hun “dierlijke instincten”: “Daarvoor moet het zwervende volk, een volk zonder land, het jodenras dienen”⁹⁸.

In *La Libre Belgique* verscheen in juni 1942 een uitgebreid artikel waarin de auteur elke anti-Joodse maatregel linkte aan een Duitse tegenslag of nederlaag. Zo zorgde het Duitse verlies bij de Slag van Engeland in oktober 1940 ervoor dat het Jodenregister werd ingevoerd. “*C’est l’excitation des Juifs qui a poussé les stupides Anglais à la résistance!*”, zou de argumentatie van de Duitsers geweest zijn. Hoewel de voorgaande berichtgeving over de anti-Joodse maatregelen beperkt was, bewees het bericht dat de verzetskrant goed op de hoogte was. Het artikel zat vol met sarcasme, wat erop duidde dat de lezer de gemaakte verbanden met een korreltje zout mocht nemen. Wellicht geloofde de auteur zelf niet dat de Duitse tegenslagen een directe aanzet vormden voor de specifieke maatregelen. Toch school er geen verontwaardiging in het bericht. Het arti-

kel moest bovenal aantonen hoe onredelijk de nazi-Duitsers zich gedroegen⁹⁹. De anti-Joodse maatregelen bewezen volgens de auteur hoe nazi-Duitsland in de problemen zat: “*Quand on est, messieurs les Allemands, à des vengeance de sâles gamins, c’est que l’on est bien près de la fessée*”¹⁰⁰! Dat zorgde ervoor dat de teneur van het artikel nogal ambigu uitdraaide. In de ogen van de auteur bewees een hardere aanpak van Joden dat de overwinning voor de geallieerden nabij was. Moest de lezer zich dan verheugen bij slecht nieuws voor Joden? Dat was wellicht niet de boodschap die de auteur wilde uitsenden.

Het is daarom interessant om terug te gaan naar een van de bredere doelstellingen van een verzetskrant: het moreel van de lezer verhogen. In 1942 ging het er steeds slechter uitzien voor de Duitsers. Dat was zichtbaar in de sluikbladen. Vol optimisme garandeerden ze hun lezers dat de overwinning nabij was en de Duitsers nu écht kansloos waren. Volgens de lens van dit artikel vormden de massale deportaties een extra bewijs in die verklaring. Het bericht bewijst dat de bredere doelstellingen van de kranten in acht genomen moeten worden om de inhoud van de berichten beter te duiden.

Voor al de redactie van de Antwerpse krant *Het Vrije Woord*, waar ook Joodse auteurs deel van uitmaakten, maakte al vroeg een correcte analyse op over de Jodenvervolging in België. In december 1941, nota bene een maand voor de Conferentie van Wannsee in Berlijn, schreven auteurs hoe de anti-Joodse verordeningen die de Duitse bezetter uitvaardigde geleidelijk maar systematisch tot “beroving en ten slotte tot vernietiging der Joden zullen leiden”. Die informatie leidden ze af uit de oprichting van de VJB, die volgens de Duitse veror-

95. Zie bijvoorbeeld *Le Coq Victorieux*, 1941, nr. 22, p. 5; *Le Coq Victorieux*, augustus 1942 (week 23-24), nr. 44, p. 10-11; *Le Monde du Travail*, 1941, nr. 39, p. 1; *Le Monde du Travail*, 1941, nr. 31, p. 2; *La Libre Belgique*, 15 maart 1943, nr. 55, p. 7; *Het Vrije Woord*, december 1941, nr. 17, p. 1.

96. *Le Drapeau Rouge*, augustus 1942, nr. 32, p. 3.

97. *Le Monde du Travail*, 1941, nr. 31, p. 2.

98. *De Vrijshutter*, oktober 1942, nr. 9, p. 5.

99. *Steeds Vereenigd – Unis Toujours* inspireerde zich op dit bericht uit *La Libre Belgique*, en plaatste in september 1942 een gelijkaardig artikel. Ook hier was geen verontwaardiging terug te vinden en stond het minachten van de bezetter en het uitroepen van de nakende overwinning centraal (*Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, september 1942, nr. 26, p. 1-2).

100. *La Libre Belgique*, 15 juni 1942, nr. 37, p. 5.

dening de uitwijking van Joden moest bevorderen. In de vereniging zagen ze al “de omtrekken van een groot gevaar dat de Joden in België bedreigt: de massadeportatie!” Volgens het sluikblad was het “klaar en duidelijk dat de nazi’s het woord deportatie door ‘uitwijking’ vervangen, want zij hebben elke uitwijking der Joden onmogelijk gemaakt”¹⁰¹.

In augustus 1942 overliep de krant daarnaast de verschillende stadia van de Jodenvervolging in België. Eerst voerde de bezetter allerlei anti-Joodse maatregelen in die Joodse inwoners van hun rechten en vrijheden beroofden. Daarna volgden enkele “middeleeuwse” verordeningen die de Joden fysiek en mentaal moesten martelen en rijp maken voor het derde stadium: de “algehele uitroeiing” van de Joden, zo schreef de krant. Die “stelselmatige vernietiging” was in augustus van start gegaan, klom het¹⁰².

Tot slot wezen sommige berichten expliciet of impliciet de verantwoordelijkheid voor (een onderdeel van) de Jodenvervolging toe aan een individu of groep. Zo was de redactie van *La Voix des Belges* kritisch voor meewerkende ambtenaren die de anti-Joodse maatregelen uitvoerden¹⁰³. *Steeds Vereenigd* richtte haar pijlen op de deelnemers van de pogrom in Antwerpen: “Rasechte Belgen zullen later voor de beloning dier helden zorgen, maar op Belgische manier, en dat zij niet vergeten dat met wachten niets verloren is”¹⁰⁴. Tijd zou de wonden dus niet helen, ze moesten alsnog boeten. *De Vrijshutter* waarschuwde dan weer de bewakers uit het kamp van Breendonk. Wie hielp bij de gevangenneming en marteling van Joden of gestolen Joodse goederen opkocht, zou zwaar boeten en kon zelfs de doodstraf krijgen, aldus het artikel¹⁰⁵. Verder waarschuwden de auteurs hen die verantwoordelijk waren voor de moord op duizenden Joden in Polen: “Boontje komt om zijn loontje, en ze krijgen het

gepeperd!”¹⁰⁶ Na verontwaardiging over de manier waarop Joodse gedeporteerden moesten vertrekken, stelde een artikel uit *La Libre Belgique* dat de Belgische collaborateurs die meehielpen na de bevrijding gestraft zouden worden¹⁰⁷. *La Voix des Belges* had het in januari 1943 over een traktaat van Joodse origine dat voorstelde om alle collaborateurs te veroordelen via een tribunaal opgesteld door oorlogsslachtoffers. Als straf zouden ze zelf alle anti-Joodse maatregelen opgelegd krijgen, waaronder ook het dragen van een kenteken: een hakenkruis¹⁰⁸.

VII. Performativiteit: *chacun sera solidaire des juifs*?

Een vierde bouwsteen, performativiteit, verwijst naar uitspraken waarin een duidelijke richtlijn naar de lezer zat verwerkt. Arlette Cige stelde eerder al vast dat communistische kranten het sterkst hun lezers aanspoorden tot hulp en verzet¹⁰⁹. In dit corpus blijkt dat eveneens het geval bij de kranten *Le Drapeau Rouge* en *La Voix des Femmes*. Daarnaast verzocht ook *Het Vrije Woord*, dat zoals gezegd Joodse auteurs binnen de redactie telde, haar lezers uitdrukkelijk om in actie te schieten en zo de “Joodse landgenoten” bij te staan. Gezien ook Joodse communisten actief waren bij de KPB, lijkt een Joodse aanwezigheid binnen een verzetsbeweging de oproep tot actieve hulp aan Joden te hebben gestimuleerd, een factor waar ook José Gotovitch op wijst.

Wanneer de sluikbladen aanmaanden tot verzet of solidariteit, onderbouwden de kranten die oproepen met argumenten om de lezer duidelijk te maken waarom die in actie moest schieten. Ze wezen daarbij op wat de Duitsers gedaan hadden of zouden doen (dreiging) en legden uit waarom dat onaanvaardbaar was (ethos). Ook beeldvorming

101. *Het Vrije Woord*, december 1941, nr. 17, p. 1-2.

102. *Het Vrije Woord*, augustus 1942, nr. 31, p. 1-2.

103. *La Voix des Belges*, december 1943, nr. 35, p. 5.

104. *Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, 1941, nr. 4, p. 7.

105. *De Vrijshutter*, oktober 1943, p. 4.

106. *De Vrijshutter*, augustus 1942, nr. 8, p. 1-2.

107. *La Libre Belgique*, 1 september 1942, nr. 42, p. 2.

108. *La Voix des Belges*, januari 1943, nr. 22, p. 5-6.

109. ARLETTE CIGE, *Le juif dans la presse clandestine belge...*, p. 88-94.

HET VRIJE WOORD

Verschiijnt - tegen wil en dank van den BEZETTER - te Antwerpen en elders..

DE NAZI-BARBAREN DOEN ONS OPNIEUW DE MIDDELEEUWEN BELEVEN!

Toen de beschaafde wereld vernam, hoe de bende bandieten, die zich "het nationaalsocialistische regime" noemt, de menschen van Joodsche afkomst pijnigt en martelt, en er ook in onze vrijheids- en menschlievende pers uiting werd gegeven van al den afschuw en de walging tegenover de Nazis, zijn deze en hun knechten als razenden te keer gegaan en beweerden: "ES IST NICHT WAHR"... het zijn maar "GRUWEL-FABELS" die de Joden (en natuurlijk ook de kommunisten!) verspreiden om het aanzien van het "Derde Rijk" te schaden... Sommigen, die de methoden der NAZI-PROPAGANDA niet kenden, meenden ook een tijdlang, dat er zeker veel overdreven werd, want anders zouden de Nazis niet zóo verontwaardigd zijn... Ook later, toen zij door radio en pers vernamen, dat Hitler zelf en zijn naaste medewerkers in officieele redevoeringen openlijk te kennen gaven, dat het werkelijk in de bedoeling der Nazis ligt, alle Joden in hun bereik uit te roeien, meenden sommigen, dat dit MAAR EEN BEDREIGING is en enkel als INTIMIDATIE bedoeld kan zijn. Al was het voor hen vreemd en ongehoord, dat het "Derde Rijk" zijne macht te buiten gaat door (zoals zij meenden...) politieke munt te slaan uit onmenselijke bedreigingen, ze konden toch nooit aannemen dat deze bedreigingen in daden omgezet zouden worden. Immers, de Joden zijn in waarheid slechts zwakke en weerlooze minderheden, die wel taai zijn en hun levensrecht verdedigen, maar in geen enkel opzicht als "minderwaardig" of "gevaarlijk" (zoals de NAZIS beweren) aanzien kunnen worden, integendeel, zij zijn gelukkig als men hen gerust laat... Zóo ongeveer luidde hun redeneering, terwijl zij zich nog geen volle rekenschap gaven van HET WERKELIJKE LOT, dat DE NAZI-BANDIETEN aan de menschen van Joodsche afstamming beschoren hebben. En toen de Nazis onmiddellijk na de bezetting van ons land nog niet ertoe overgingen, de in België verbleven kleine handelaars en ambachtslieden van Joodsche afkomst van hun bestaansmiddelen te berooven, te pijnigen en te martelen, gelijk zij dit in Duitschland zelf en in het door hen bezette Polen deden, meenden sommigen dezer braaf-redeneerende lieden inderdaad dat hun redeneering juist was... Totdat eindelijk ook hun de oogen opengegaan zijn! Want de NAZI-BARBAREN zijn ook in ons land ertoe overgegaan hun plan tot stelselmatige vernietiging der Joden ten uitvoer te brengen.

Het begon met allerlei barbaarsche "JODEN-VERORDENINGEN" zijdens den zoogenaamden "Militairen Bevelhebber", die in strijd met de GRONDWET van ons land, onze medeburgers van Joodsche afstamming en de in ons land sedert tientallen jaren verblijvende Joodsche staatsburgers van door de Nazis bezette landen TOT PARIJA'S stempelden en hen zulkdanige RECHTS- en VRIJHEIDSBEPERKINGEN oplegden, die hun economische bestaansmogelijkheden totaal vernietigden. Vervolgens kwamen er de verdere "JODEN-VERORDENINGEN", uit de Middeleeuwen teruggesleuteld, die tot DOEL hadden de ongelukkigen lichamelijk en geestelijk te pijnigen en te martelen, om hun taaiigheid en volhardingsvermogen te breken en hen rijp te maken voor het derde STADIUM van het uitvoerings-plan TOT ALGEHEELE UITROEIING hunner Joodsche slachtoffers, die DE NAZIS zonder aarzeling trachten te verwezenlijken. DEZE GEWETENLOOZE SCHURKEN gaan daarbij zonder eenige scrupules te werk en het gaat hen ook niets aan, wat men er in de beschaafde wereld over denkt. Hun oorspronkelijke verontwaardiging (!) en hun protesten waren slechts gemeene PINTEN van hun propaganda-machine, meer niet! Zij dachten op die manier ons allen ongevoelig te maken. HUN GRUWELDADEN zijn echter zóo hemeltergend, zóo onmenselijk, dat er niemand nog eenige waarde kan hechten aan hun beweringen, beloften of verzekeringen, dat het thans ook voor de meest-verstompten vaststaat: DE NAZIS ZIJN BARBAREN! Dit hebben zij

De Antwerpse krant Het Vrije Woord kopte in augustus 1942 met de titel "De nazi-barbaren doen ons opnieuw de middeleeuwen beleven!" Bron : The Belgian War Press.

hielp daarbij. Door aan te geven welke eigenschappen de wij-groep had, toonden de auteurs tegelijk waar zij en de lezers niét voor stonden. De bouwsteen performativiteit bewijst bovenal hoe de verschillende bouwstenen interageerden en elkaar versterkten in de berichten.

Zo waren de anti-Joodse verordeningen die de bezetter in oktober 1940 afkondigde volgens de auteurs van *Het Vrije Woord* slechts "het begin". "De nazi-barbaarsheid kent geen grenzen", waarschuwde ze haar lezers. Daarom moest de Belgische bevolking van zich laten horen en de bezetter saboteren. Om dat pleidooi te onderbouwen, benadrukte het bericht eerst hoe de lezers die nieuwe maatregelen moesten interpreteren (ethos). Het ging namelijk om een "verkrachting" van het volkerenrecht en de Belgische grondwet. Om de lezer te overtuigen van de meedogenloosheid en barbaarsheid van de bezetter, wezen de sluikkranten wel vaker op het onwettig karakter van de Duitse verordeningen. Door de Joodse medeburgers te helpen konden de lezers tonen dat ze zich niet schaarden achter de "nazi-wetten"¹¹⁰.

De berichten die opriepen tot actie gingen veelal gepaard met een gevoel van dreiging. Zoals ook in de bouwsteen 'dreiging' ter sprake kwam, zagen sommige kranten de Joden als de eersten in de rij. De auteurs redeneerden daarbij als volgt: wat nu met de Joden gebeurt, staat ons morgen zelf te wachten. Daarom moesten hun leden en lezers in actie schieten, zodat ze dat konden voorkomen. Ze koppelden hun vraag aan een beweegreden of een argument waarom de lezer moest ageren. Zo vroeg *Le Drapeau Rouge* haar lezers om zich te verenigen na de razzia in Amsterdam en daaropvolgende Februaristaking in 1941. Als argument schreven de auteurs van de communistische krant dat soortgelijke campagnes ook in België plaatsvonden, en de Duitsers geweld tegen Joden gebruikten als dekmantel voor een

algemene repressie¹¹¹. Na de invoering van de anti-Joodse maatregel die het bestaan van Joodse bedrijven verbood, vroegen de auteurs solidair te zijn met de getroffen Joden: "*Chacun sera solidaire des juifs frappés par l'hitlérisme, car notre 'protecteur' frappera demain, de la même manière, pour le profit du capital allemand nazifié, les artisans et commerçants non-juifs*"¹¹².

Eenzelfde redenering kwam terug in een artikel over antisemitisme in september 1942, waarin de auteurs beklemtoonden dat er meer solidariteit moest komen. "*Si nous ne ripostons pas en bloc à ses immondes persécutions, demain nous subirons tous, Juifs et non-Juifs, les mêmes mesures inhumaines de la part d'un ennemi féroce dont l'antisémitisme vise avant tout à nous diviser*", luidde de redenering in het artikel¹¹³. De auteur vroeg hier om actie van de lezer omwille van diens eigenbelang, namelijk: voorkomen dat dergelijke maatregelen ook niet-Joden zouden treffen. Net als *Le Drapeau Rouge*, koppelde ook het katholieke *La Libre Belgique* een oproep tot verzet aan een gevoel van dreiging. In september 1942 vroeg een auteur aan allen die een humanitaire solidariteit aanhingen te protesteren tegen elke vervolging omwille van geloofsredenen. Het "Joods probleem" moest een prioriteit zijn: na de Joden volgden immers de vrijmetselaars en christenen¹¹⁴.

Bij *La Voix des Femmes* gingen twee berichten over de Jodenvervolging gepaard met een oproep tot verzet. Ze stelden voor hulp te bieden aan Joodse moeders, hun kinderen en de Joodse mannen die weigerden te vertrekken. Na de condities te hebben beschreven waarin Joodse families gedeporteerd werden, suggereerde de auteur ook hier dat de Joden slechts een voorbode waren: weldra zouden ook hun echtgenoten, zonen en dochters meegenomen worden. Maar zij zouden de vijand naar eigen zeggen niet de tijd geven om dat "project" te realiseren: "*Nous saurons lutter*

110. *Het Vrije Woord*, november 1940, nr. 2, p. 4.

111. *Le Drapeau Rouge*, maart 1941, nr. 2, p. 2.

112. *Le Drapeau Rouge*, maart 1942, nr. 22, p. 2.

113. *Le Drapeau Rouge*, september 1942, nr. 34, p. 3.

114. *La Libre Belgique*, 15 september 1942, nr. 43, p. 6.

*pour le bouter hors du pays avant qu'il puisse nous arracher ceux qui nous sont les plus chers, plus chers que la vie*¹¹⁵." Enerzijds associeerden ze de gebeurtenissen met een gevoel van dreiging, anderzijds wilden ze de lezers vertrouwen inboezemen: ze zouden – in tegenstelling tot de Joodse moeders – wel weten hoe ze moesten vechten. Een tweede bericht lag in dezelfde lijn. De krant vroeg de lezers om zich te verenigen om de Joodse slachtoffers te herbergen en de menselijke vernietigingscampagne van de nazi's tegen te houden. Er was opnieuw sprake van dreiging: na de Joodse families zouden het de "onze" zijn¹¹⁶.

Niet alle oproepen tot verzet volgden die redenering. In september 1942 verscheen een artikel in *Le Drapeau Rouge* waarin de auteurs spraken over de uitdrukkelijke plicht van alle patriotten om de Joden te helpen ontsnappen aan hun beulen: "*Résistez aux bourreaux antisémites et frappez leurs complices!*" De auteurs waren verontwaardigd over de razzia's in Antwerpen en Brussel en hoe de Duitse bezetter de Joden in Mechelen beroofde van hun spullen en voedsel die ze gevraagd waren mee te nemen¹¹⁷. Het bericht sloot aan bij het beeld van de meedogenloze, berovende bezetter, maar leek verder niet gekoppeld aan een actie uit eigen belang. De auteurs eisten hulp na de hardvochtige aanpak van Joden en gaven de indruk bezorgd en verontwaardigd te zijn.

Dat was minder het geval bij *La Libre Belgique*. Onder de kop "*Belges! Que vous soyez pro ou anti-sémites*" zette de auteur de lezers aan om sym-

pathiek te zijn voor Joden, hen te begroeten, een plek af te staan in de tram en te protesteren tegen de barbaarse maatregelen. Als beweegreden gaf de auteur mee: "*cela fera enrager les boches!*" Hoewel de inhoud van het bericht op het eerste gezicht nobel lijkt, verradt de titel dat een antisemitische houding onder de lezers getolereerd werd. Of ze nu wel of niet van Joden hielden, op deze manier konden ze de Duitsers kwaad krijgen – dat was het doel¹¹⁸. "*Souvenez-vous que les Juifs sont victimes des boches*" leek de lezer daarbij te moeten herinneren dat ze een gedeelde vijand hadden, een reden om verschillen te overbruggen¹¹⁹.

Hoewel enkele verzetskranten hun lezers duidelijk wilden aanzetten tot actief verzet, waren niet alle sluikbladen daar even enthousiast over. Zij beperkten zich liever tot het stimuleren van bepaalde attitudes of denkwijzen. De redactie van *La Voix des Belges* spoorde haar lezers bijvoorbeeld niet aan tot verzet of solidariteit met de Joodse slachtoffers. In een artikel uit augustus 1942 schreef ze op de hoogte te zijn van de onderdrukking die Joden in het buitenland ondergingen. Nu de Jodenvervolging zich ook in België afspeelde, was ze verontwaardigd. "*Maintenant, c'est sous nos yeux que les Juifs sont maltraités*", klonk het. Toch ging het artikel niet gepaard met een oproep tot solidariteit of verzet¹²⁰. Ook *Steeds Vereenigd – Unis Toujours* hield zich afzijdig. Dat is op zich niet heel vreemd, aangezien er onder de broers Crutzen een aantal berichten gepubliceerd werden die aantoonde dat Joden niet bepaald geliefd waren bij de redactie¹²¹.

115. *La Voix des Femmes*, 1942, nr. 7, p. 2.

116. *La Voix des Femmes*, 1942, nr. 8, p. 2.

117. *Le Drapeau Rouge*, september 1942, nr. 35, p. 2.

118. In de socialistische krant *Le Monde du Travail* was een gelijkaardige, spottende ondertoon terug te vinden in de boodschap die een lezer toevoegde aan de donatie die hij maakte aan de verzetskrant. "*Vive les Juifs! (Ceci pour faire enrager les Fridolins)*", klonk het. *Le Monde du Travail*, 1941, nr. 38, p. 1.

119. *La Libre Belgique*, 1 augustus 1942, nr. 40, p. 8.

120. *La Voix des Belges*, 15 augustus 1942, nr. 16, p. 6.

121. Zie de berichten over de zogenaamde Joodse afkomst van Léon Degrelle (*Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, 1941, nr. 3) en over de Antwerpse pogrom (*Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, 1941, nr. 4). Bij *Steeds Vereenigd* is het belangrijk om de twee verschillende redacties te onderscheiden. Onder de broers Crutzen, die in november 1941 gearresteerd werden, kwam een duidelijke anti-Joodse mentaliteit terug in de berichten. Uiteraard is het zo dat de krant onder die redactie de zomer van 1942 niet meemaakte, en er dus ook geen sprake kon zijn van een keerpunt in het discours. Onder de Witte Brigade verschenen weinig berichten, maar de minachtende toon ten aanzien van Joden verdween wel. De nummers op zich waren uiteraard beperkt. Met een gemiddelde van twee pagina's, waarvan de zwarte lijsten (opsommingen van vermoedelijke collaborateurs, red.) een groot deel inpalmden, bleef er niet veel plaats over voor andere berichtgeving.

Le Deuxième Front

Aussi bien dans les pays libres que dans ceux qui gémissent sous la botte hitlérienne, la question du Deuxième Front est au centre de toutes les préoccupations. Dans le monde entier, chacun se rend de plus en plus compte qu'il s'agit d'une question décisive : car la création d'un tel front ne soulagera pas seulement la pression formidable que subit l'Armée rouge qui apporte actuellement à elle seule le poids de presque toutes les forces conjuguées de l'Allemagne, de l'Italie et des satellites de l'axe, d'un adversaire ravitaillé par tous les pays occupés ; une offensive déclenchée à l'Ouest, enervant Hitler dans un état de fer, permettra d'envisager l'annihilation de l'ennemi pour cette année encore.

Pour juger de l'importance de la question, il suffit de voir quelle émotion elle suscite chez nos oppresseurs.

Au cours des cinq dernières semaines, Goebbels a éprouvé le besoin de traiter le sujet à trois reprises différentes et, chaque fois, ce fut pour annoncer un avis différent. Le 25 juin, il ridiculisait tout simplement la possibilité : « Les Alliés feignent seulement une telle opération », déclarait-il. Dix jours plus tard, il trahissait déjà une certaine inquiétude : « Il est possible, disait-il, que l'ennemi soit assez fou pour entreprendre une telle aventure. » Enfin, le 30 juillet, il devait laisser entrevoir ses craintes, reconnaissant que les Anglo-Américains pourraient obtenir au début quelques succès ».

Imitant servilement leur maître, tous les parrots de notre presse traduite se sont livrés aux mêmes variations : après avoir d'abord traité le deuxième front de bobard, ils se sont de plus en plus évertués de propager l'opinion que tout débarquement trouverait à qui parler. Et ce ne furent que descriptions dithyrambiques des fortifications « édifiées » le long des côtes et reportages boursois sur les parades réclames de formations S. S. à Paris.

C'est que les nazis n'ignorent pas qu'en deuxième front ne leur procurera pas seulement de lourdes difficultés militaires en les obligeant d'opposer d'un côté des dizaines de divisions au corps expéditionnaire, mais qu'il sera le signal qui déclencheront tous les peuples opprimés pour déclencher leur insurrection nationale contre l'occupant. Le sénateur français René Philippe vient encore de le dire en arrivant à Londres : « Un débarquement réussi sur le sol français sera le signal de la révolte générale. » Et la même chose vaut pour tous les pays occupés. Par tous les patriotes profiteront des difficultés de leur oppresseur pour attaquer ses arrières, détruire ses communications, exterminer ses unités isolées, reconquérir, avec l'ap-

(Suite à la page 4)

AMI LECTEUR !

A partir de ce numéro, le « Drapeau Rouge » sera vendu 1 franc. L'augmentation constante du prix des matières premières nous oblige à vous demander ce léger sacrifice que vous supporterez volontiers pour nous permettre de continuer le bon combat.

Nous profitons de l'occasion pour vous demander, à tous, de nous aider à élargir notre diffusion en achetant chaque fois PLUSIEURS exemplaires que vous revendrez à vos connaissances.

Enfin, nous insistons pour que vous ne détruisiez jamais nos journaux dont la confection demande tant d'efforts après les avoir lus, passez-les à un ami ou jetez-les dans une boîte-à-létrés. Chaque exemplaire du « Drapeau Rouge » doit être lu par au moins 10 lecteurs.

LE DRAPEAU ROUGE

ORGANE CENTRAL DU PARTI COMMUNISTE DE BELGIQUE (S.B.I.C.)

Fondateur : Joseph Jacquemotte

NOUVELLE SÉRIE N° 33

AOUT 1942

PRIX : 1 Fr.

A NOUS DE HATER LA DÉFAITE DE HITLER !

Refusons de travailler pour l'ennemi !

« L'Allemagne s'est étendue sur les trois quarts de l'Europe, elle est gonflée jusqu'au jour où elle crevait, laissant derrière elle une puanteur effroyable. »

Ces mots par lesquels Lénine caractérisait, après 1914-1918, l'agression de l'Empire de Guillaume II, pourront s'appliquer à l'écroulement du IIIe Reich de Hitler.

En 1917-18, également, l'Allemagne avait accumulé des victoires qui ne la sauvent pas de la défaite : elle avait occupé l'Ukraine et mis en coupe réglée dix pays asservis. Mais, alors aussi, malgré sa puissance apparente, ses difficultés profondes ne faisaient qu'augmen-

ter, ses réserves s'épuisaient, sa production industrielle baissait, la fin approchait.

De même aujourd'hui, malgré les succès militaires que les troupes nazies arrachent encore au prix de sacrifices innombrables, la défaite du Reich est certaine : elle serait déjà là n'était-ce que Hitler a pu utiliser à fond les ressources des pays conquis pour alimenter sa machine de guerre et prolonger le carnage.

Notre honneur et notre intérêt nous tracent dès lors notre devoir : il faut que, par tous les moyens, nous aidions nos alliés et hâtons notre propre libération en empêchant l'ennemi de continuer à utiliser nos usines. Il faut que nous l'empêchions de voler nos richesses, en premier lieu le charbon dont il a tant besoin.

***

Une circulaire adressée de la part des Allemands aux charbonnages de Campine montre que l'occupant est prêt à faire n'importe quoi, à commettre les menaces et les basses flatteries, pour inciter nos mineurs à produire plus et à travailler pour lui le dimanche : en même temps, elle avoue les difficultés rencontrées par l'ennemi dans cette voie.

L'écrit du dimanche 21 juin (écrit du travail du dimanche écrit-elle, est dû au manque de propagande... Le Gouvernement militaire exige que la propagande porte des atteintes pour attirer les ouvriers par le canal de la surveillance en central. Il y a lieu de mettre en relief tous les avantages (travaillement supplémentaire, etc.) mais également les mesures de répression. La propagande doit être menée dans les trains et autobus par des hommes de confiance et, s'il le faut, il faut donner d'autres avantages. Le Gouvernement militaire va jusqu'à envisager un sur-salaire de 300 p. c. La question argent ne doit pas arriver, il faut que la production vienne... »

Quel aveu ! Et comme cette circulaire nous indique notre devoir : refuser en bloc de travailler le dimanche.

(Suite à la page 2)

L'IGNOMINIEUSE PERSÉCUTION DES JUIFS

Aidons les Israélites à résister à leurs bourreaux !

Les mesures infâmes prises par l'occupant à l'égard des Juifs provoquent l'indignation générale.

Depuis plusieurs semaines, des déportations massives de jeunes travailleurs juifs avaient été opérées sous l'égide de l'O. N. T. Expédiés vers le Nord de la France pour y travailler aux fortifications, les déportés y furent soumis à un régime très dur, brutalisé, affamé.

La résistance grandissant et un nombre croissant de Juifs comprenant qu'il valait mieux se soustraire aux convocations, la Gestapo prit la chose en main, envoyant elle-même les ordres de réquisition par l'intermédiaire de l'Association Juive créée par l'occupant, allant chercher ses victimes à domicile, multipliant les rafles dans les trains, enlevant en pleine rue des jeunes gens et des jeunes filles de 12 à 15 ans. Des familles entières sont menacées d'être envoyées en Pologne. Des centaines de jeunes filles juives, parquées près de Malines, risquent de subir un sort encore plus ignoble.

Devant ces pratiques infâmes, la solidarité de la population s'est manifestée à plusieurs reprises. A Bruxelles, 200 habitants de la rue Haute ont escorté une famille juive jusqu'à la gare. A Anvers, des centaines de flamands provoquent les mêmes scènes de fraternisation, empêchant l'intervention de la Feldgendarmarie.

C'est bien mais il faut résister plus activement encore. Le hardi coup de main effectué par quelques hommes amis qui entrèrent de force à l'Association Juive, transfèrent les employés dans une chambre et brûlèrent les fiches confectionnées sur l'ordre de la Gestapo, montre la voie.

C'est résolument, en ripariant par la violence s'il le faut, que les victimes doivent résister à leurs bourreaux en se disant que la mort elle-même n'est pas pire que le sort qui les attend en cas de déportation. Et la population tout entière doit faire bloc avec les Israélites menacés, les aider à s'échapper, arracher de force les victimes aux griffes de la Gestapo.

Ce n'est qu'en nous unissant que nous forcerons l'ennemi commun à reculer. Ce n'est qu'en portant tous, et par tous les moyens des coups à l'ennemi, que nous battrons l'opresseur nazi et retrouverons l'indépendance et la liberté.

SOLIDARITÉ AVEC LES TRAVAILLEURS SOVIÉTIQUES DÉPORTÉS EN BELGIQUE

En même temps qu'il recourt au chantage de la faim pour expédier nos ouvriers en Allemagne, Hitler envoie dans nos mines des travailleurs pris dans les régions soviétiques provisoirement occupées.

Avec ces derniers, les nazis y sont allés encore plus carrément : ils ont rafle toute la population valide de villages entiers et l'ont entassée pêle-mêle dans des wagons à bestiaux pour l'envoyer chez nous.

Plus qu'à moitié affamés, les victimes de ces rafles sont traitées en véritables prisonniers, puis, en esclaves, comme le montre l'ordonnance que l'occupant vient de prendre à leur sujet.

Cette ordonnance stipule que « les lois belges

In augustus 1942 riep de redactie van Le Drapeau Rouge haar lezers op om Joden te helpen.
Broun : The Belgian War Press.

Hoewel de verzetskranten doorgaans sterk inzetten op het stimuleren van actie, solidariteit of verzet, waren er maar weinig berichten over de Jodenvervolging die daaraan gelinkt konden worden. Een verklaring daarvoor ligt deels bij de bouwsteen beeldvorming. Joden werden vaak vermeld in een rij van oorlogsslachtoffers, als een groep tussen de anderen: patriotten, vrijmetselaars, politieke gevangenen of arbeiders. Wanneer de kranten opriepen tot verzet of solidariteit, was dat doorgaans gericht tot alle slachtoffers van onrechtvaardigheid uit het naziregime.

VIII. De onzichtbare greep van nieuwswaarden

De verschillende bouwstenen tonen aan hoe de berichtgeving over de Jodenvervolging veel onderwerpen en invalshoeken kende. Maar een discoursanalyse vertelt weinig over de daadwerkelijke impact van de berichten op de lezers. Bovendien is het belangrijk het aantal berichten te bekijken in verhouding tot het aantal nummers dat de krant publiceerde. De verantwoordiging die de auteurs toonden, uitte zich niet in een regelmatige berichtgeving over het onderwerp. Wanneer in *Le Drapeau Rouge* drie artikels verschenen waarin de auteur de lezer vroeg de Joodse bevolking te helpen, had dat wellicht geen bijster groot effect aangezien de krant in totaal 73 nummers publiceerde. Die oproep verdrong dan als het ware tussen alle andere artikels, waardoor de invloed veel minder groot was.

In de artikels die wél verschijnen over de Jodenvervolging, is het daarom interessant om na te gaan waarom de kranten het op dat moment nieuwswaardig achtten om het bericht te brengen. De verschillende nieuwswaarden die communicatiewetenschappers de afgelopen decennia hebben onderscheiden, helpen daarbij. Wanneer een gebeurtenis negatief is – denk aan ongelukken of conflicten – of een concrete impact heeft op het leven van het lezerspubliek, verhoogt die in nieuwswaarde. Dat geldt ook voor gebeurtenissen met een hoge culturele en geografische nabijheid.

Lokale gebeurtenissen of nieuwsitems die in lijn liggen met de culturele gewoontes van Belgische inwoners, hebben een hogere nieuwswaarde dan internationaal of cognitief afstandelijk nieuws. Andere factoren die een rol spelen, is hoe actueel het nieuwsitem is, de status van de betrokken individuen, organisaties of naties en de mate waarin nieuws afwijkend of verrassend is. Ook wanneer een verhaal past binnen bestaande stereotypen rond de betrokken figuren, draagt dat bij tot de nieuwswaarde. Zo publiceerden ook de verzetskranten talloze verhalen of anekdotes die stereotypen versterkten rond bepaalde collaborateurs of Duitse officieren.

Hoewel de productiecontext van de clandestiene pers sterk verschilde van die van traditionele nieuwsmidia, waar rond de theorievorming van nieuwswaarden is opgebouwd, waren ook de redacties van de verzetskranten genoodzaakt om nieuwsselecties te maken. Daarom bieden deze nieuwswaarden een interessante tool bij de analyse van de berichtgeving uit de verzetskranten. Uiteraard blijft het toekennen van nieuwswaarden enigszins een kwestie van subjectiviteit. De auteurs hadden namelijk ook bepaalde interne criteria die ze toepasten op gebeurtenissen om de nieuwswaarde ervan te beoordelen, en die afhankelijk waren van hun ideologie, persoonlijke ervaringen of belangen. Zo kende een katholieke verzetskrant als *De Vrijschutter* een uitspraak van een geestelijke een hogere nieuwswaarde toe dan een communistische krant als *Le Drapeau Rouge*. Om die interne criteria te duiden, is het van belang een blik te werpen op de leefwereld van de auteurs en de ergernissen waarmee ze kampten tijdens de oorlog.

Nieuwswaarden kunnen helpen verklaren waarom er in 1943 en 1944 zo weinig berichten verschenen over de Jodenvervolging. In lijn van de verwachtingen verscheen het merendeel van de artikels immers in de maanden september en augustus 1942, het 'hoogtepunt' van de deportaties. Op dat moment was de nieuwswaarde van de gebeurtenissen dus het hoogst. De nieuwswaarde actualiteit speelde daarin een rol, aangezien de deportaties in augustus van start gingen. Maar ook

'impact' speelde mee: de auteurs achtten het gebeuren relevant voor hun lezerspubliek, omdat ze ervan overtuigd waren dat Joden slechts de eerste slachtoffers waren, waarna de andere Belgen zouden volgen.

Vanaf oktober 1942 daalde de nieuwswaarde van de Jodenvervolging. Frustraties rond de verplichte tewerkstelling vormden dan prioriteit. Maar ook de factor culturele nabijheid speelde een rol. Het merendeel van de Joden kwam uit het buitenland en hield er andere sociale, culturele en religieuze gewoontes op na. Daarbij kwam nog eens het latent antisemitisme dat aanwezig was bij enkele verzetskranten. Uit de analyse blijkt duidelijk dat de sluikbladen de Joden als een zij-groep zagen. Gebeurtenissen die een directe impact droegen op het leespubliek van de kranten (wij-groep) hadden een hogere nieuwswaarde dan kwesties die Joden troffen. Door de verplichte tewerkstelling van arbeiders in Duitsland waren Joden bovendien niet langer de enigen die verplicht gedeporteerd werden. Het vertrek van de konvooien vormde daardoor geen uitzonderlijk of verrassend nieuws meer. De Jodenvervolging diende vanaf dan niet langer als een extra bewijs of getuigenis van de wreedheid van de bezetter, en verloor daarom aan nieuwswaarde.

IX. Besluit: naar een beter begrip van de verzetspers

Van hulp aan Joden tot passief blijven, tot het verklikken of beroven van Joden: de manier waarop omstanders zich tijdens de Tweede Wereldoorlog gedroegen was wel degelijk van belang voor het verloop van het conflict. Hoewel de verzetskranten als enige vorm van ongecensureerde pers in bezet België over het uitgelezen platform beschikten om de Jodenvervolging aan te kaarten, bevestigt dit onderzoek hoe hun lezers informatie over de Jodenvervolging vooral in de marge moesten zoeken. Maar hoe kunnen we dat gegeven beter begrijpen en verklaren?

Dat de sluikbladen simpelweg onvoldoende op de hoogte waren over het werkelijk lot van Joden,

zoals Arlette Cige benadrukte, biedt geen sluitende verklaring voor dat vraagstuk. José Gotovitch schrijft dan weer dat de verzetskranten weliswaar bezorgd waren, maar dat hun prioriteit bij andere zaken lag en dat ook vooroordelen over Joden een rol speelden. Hoewel zijn onderzoek rijke inzichten verschaft, blijven enkele vragen onbeantwoord. Zo biedt eerder onderzoek geen sluitend antwoord op de vraag waarom kranten besloten om wel of niet over Jodenvervolging te berichten.

Aan de hand van een kritische discoursanalyse heeft deze bijdrage daarom enerzijds een inzicht geboden in de berichten die wél verschenen over het onderwerp in een tiental toonaangevende en ideologisch diverse Belgische verzetskranten. Hoe stelden de sluikbladen Joden voor? Welke gebeurtenissen kwamen aan bod en hoe interpreterden de kranten die? Riepen ze ook op tot verzet? Vier bouwstenen (beeldvorming, dreiging, ethos en performativiteit) tonen hoe de berichten gestructureerd waren, hoe de auteurs redeneerden en wanneer de gebeurtenissen uit de Jodenvervolging pasten binnen het breder discours van de kranten.

Anderzijds heeft deze bijdrage gepoogd om de regelmaat van de berichtgeving in de verzetspers te verklaren. Bij onderzoek naar de sluikbladen is het van belang om telkens terug te keren naar de basis: wat wilden de auteurs bereiken met hun verzetskranten? Bovenal was het de bedoeling om hun lezerspubliek te waarschuwen, hen aan te zetten tot actief en passief verzet en hen te garanderen dat de overwinning nabij was. De redacties interpreterden en verklaarden daarbij de oorlogsgebeurtenissen telkens op een manier die de bredere belangen van verzetskranten moest ondersteunen.

In de strijd met de nazi-bezetter en collaborateurs om betekenisgeving, zetten de auteurs daarom verschillende technieken in. Het identificeren van frames en bouwstenen helpt om een beter inzicht te krijgen in die technieken, en zo te begrijpen waarom bepaalde berichten wel of niet in de kranten verschenen. Artikels over de meedogenloze manier waarop de bezetter Joodse families uiteenhaalde en deporteerde, hoe hij Joodse kin-

deren verhinderde naar hun vertrouwde school te gaan of hen verplichtte een Jodenster op te pinnen, versterkten voor de verzetskranten het beeld van de harteloze bezetter die de Belgische bevolking onderdrukte, verhongerde en opsloot. De bouwstenen beeldvorming, dreiging, ethos en performativiteit structureerden die boodschap in de kranten.

Ook de theorievorming rond nieuwswaarden voegt een extra laag toe aan de verklaring van de berichtgeving. Wanneer de sluikbladen in de Jodenvervolging een nieuw bewijs zagen voor de negatieve beeldvorming over de nazi-Duitsers, verhoogde dat immers nieuwswaarde van de gebeurtenissen. Nieuwswaarden zoals actuele relevantie, culturele en geografische nabijheid of impact zijn nuttig om te begrijpen waarom de

kranten wel over de Jodenvervolging berichtten. Maar ook wanneer de kranten geen berichten over het onderwerp publiceerden, kan het onderscheiden van nieuwswaarden in andere artikels helpen bij het duiden van die leemte.

Maar zoals ook Norman Fairclough zei: “*No analysis of a text can tell us all there is to be said about it – there is no such thing as a complete and definitive analysis of a text*”¹²². Het betreft hier allerm minst een sluitende verklaring voor de houding van de verzetspers. In aanvulling op voorgaand onderzoek, dat vooral beschrijvend van aard was, heeft dit artikel bovenal gepoogd om een beter inzicht te verkrijgen in het discours over de Jodenvervolging in de verzetspers en heeft het gewezen op onderzoektools die kunnen bijdragen tot een beter begrip van die berichtgeving.

Manon Mortier behaalde een master Geschiedenis aan de Universiteit Gent (2021) en een master Journalistiek aan de Vrije Universiteit Brussel (2022).

Afkortingen

JVC – Joods Verdedigingscomité

KDA – kritische discoursanalyse

KPB – Kommunistische Partij van België

OF – Onafhankelijkheidsfront

VJB – Vereniging der Joden in België

122. NORMAN FAIRCLOUGH, *Analyzing discourse...*, p. 14.